Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 174 (14674) 1991 чылдың октябрь 17, четверг

● Садар өртээ 20 көп.

Довурзактар даарап кылыр цехте уран шеверлер иженип, планныг даалгалар күүседиринче изиг чүткүлдүг. Алгыкештен кышкы бөрттерни олар даарап, чоннуң чагыгларын аяныг, чараш кылдыр кылып турарлар.

— Чайын чагыглар эвээш, а күзүн көвүдей бээрдир. Ынчангаш кылыр ажылдар баш ашкан деп чугаалап болур — деп, Кызылда «Довурзак» ательениң эргелекчизи Галина Набокова чугаалап орар.

ЧУРУКТАРДА: «Довурзактың» уран-шеверлери Светлана Догуй-оол, Таисья Чамзырың (адаанда, солагай талазында).

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

БОТТАРЫВЫСТАН КОЛ ХАМААРЖЫР

Республиканың чурттакчы чонун аъш-чем-биле чогумчалыг хандырарының соңгаарлатпас хемчеглериниң талазы-биле республиканың совет болгаш ажыл-агый активиниң чөвүлел хуралынга Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың эге сөзү.

РАЙХООРКҮҮСКОМНАРЫНЫҢ, кодээ, суур Советтериниң даргалары, совхозтар директорлары, колхозтар даргалары, кодээ ажыл-агыйының специалистери, сүт-бараан фермаларының эргелекчилери-биле, тараачыннар, араттар, садыг ажылдакчылары, белеткелчилер-биле Министрлер Чөвүлелинде кончуг кужениишкинниг ажыл чоруп турар. Агроүлетпүр эвилелинге эрткен тос айларның түңнелдериниң дугайында база чыл төнчүзүнге чедир сайгарары-биле садыг четкизинче кирген кодээ ажыл-агый продукциязының кержээлиг хүлээлгелериниң күүселдезиниң талазы-биле чугаа болган. Хемчеглер алдынып турар-дыр. Чазактың удуртулгазы дүүн тараачыннар, араттар-биле, министерстволарның болгаш ведомстволарның, чер-чер Советтериниң, республиканың ажыл-агыйларының удуртукчулары-биле болган ужуражылгага киришкен. Чүгле тараачыннарны, араттарны деткииринииң эвес, а харын аъш-чемниң ховар болуп турарынга бар курлавырларны дүрген киириштирери-биле кодээде хөй талалыг экономиканың кол айтырыгларының талазы-биле ханы санал-онал солчулгазы болган. Ужуражылганың түңнелинде араттарны, тараачыннарны техника, кыварчаар материалдар, үрезиннер, акша-хөреңги, тудуг болгаш өске-даа материалдар-биле деткиир сорулга-биле чазактың тускай доктаалын хүлээп алырын шиитпирлээн.

Мындыг берге үеде бо чөвүлел хуралды чүге эрттирип турарыл? Ол болза, чуртта болгаш Россияда түрүстүнүп келген экономиктиг, харын-даа политиктиг байдал-биле тайылбырлаттынар. Ол бистерни бодандырып тур. Бодунуң чедер болгаш четпес талалары-биле рыноктуң бут кырынга туруп алыры берге-деп турар. Сандараашкын уламчылавышаан, бүдүрүлге чер албастаан. Күрүне, фонд сагылга-чуруму бузулган. Хүлээнген ажылын тооп көрбес чорук болгаш анархия иле көстү берген. Кижи бүрүзү-ле бодунуң думчуун харай берген. Бистиң чүгле «киир сөөртүп алыр» республикавыска ол кандыг боор болурул?

Кандаашкын биске үш чыл улаштыр болган. Кодээ ажыл-агыйда экономиктиг кудулаашкын уламчылап турар. Ону шуптувус көрбейн турар болгаш билбейн турар бис. Хөй-хөй удуртукчуларда азырадыкчы хөөннер ам-даа бар. Бир-ле кижи оларга ыяап-ла бүгү-ле чүвени сөөртүп эккеп бергеш, чемгерип каар деп эрги бодалы-биле бүзүреп турар. Ону чок кылыр херек. Бүгү-ле идегел бистиң боттарывыста, кижи бүрүзүнүң салыышкынында.

Шак мындыг берге байдалда Тываның чазаа силерниң-биле, актив-биле сүмележир деп шиитпирлээн. Аш-түреңги байдалдан чайлап, республиканы камгалап алыры-биле бистиң кады чорудар хөделиишкиннеривистиң угланыышкынын баш удур планнап алыр апаар бис.

Мындыг байдалды шилип алганы база таварылга эвес. Ону соңгаарлаткан херээ чок. Биске шак бүрүзү үнелиг. Дүжүт ажаалдазы дооступ турар. Шөлдерниң продукциязын сайгарар ажыл ам чуртта чоруп турар. Ону садып алырындан озалдап кгар болзувусса, ооң соонда ону кайызын тывар бис.

Бистиң бодувуста бар чүүлдүвүстү ажыл-херекче ёзу-биле сайгарып алыр апаар бис. Дүжүт ажаалдазын, мал чемнериниң белеткелин, ногааларны сорттап алырын, шыгжаарын шынарлыг кылдыр доозар херек. Шуптузун, килограмм хирезин-даа кадагалап, шыгжап алыр. Үрезиннин арыглаар, курлап алыр. Амдан эгелеп часкы хову ажылдарынга техниканы белеткеп алыр талазы-биле ажылды организастап чорудары эргежок чугула. Шуптузун чыггаш, чүгээш, кадагалалга тургузар херек. Ооң соонда оларның септелгезин эгелээр.

Октябрь бирден кыштаглаашкын эгелээн. Бо дээрге, эрге-чагырганың чаа органнарының ийиги кыжыдыр. Биргизин багай эрттирген бис. Бо каражалыг кичээндиригни бистер херекке алыр ужурлуг бис.

Оон аңгыда силерниң кичээнгейиңерни мындыг чүүлче углаар бодап тур мен.

Аъш-чем рыногун чогумчудар талазы-биле Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели хемчеглерни ап-даа келген, ап-даа турар. Россияның чазааның «1991-1992 чылдарда Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында» 381 дугаарлыг доктаалынга дүүштүр бистер бо берге үеде республиканы саң-хөө болгаш төпчүткен капитал салыышкыннары-биле камгалап ап шыдапкан бис. Олар бисте бар. Оларның шиңгээттинмейн турары-ла кончуг хараадачыг-дыр. 1990 чылдың деңнелинден куду эвес материал-техниктиг курлавырларны, чоннуң хереглел барааннарын хандырарының фондулары бисте бар болуп турар. Бир эвес керээлерни хандырыкчылар-ла күүседип турар болза, байдал ынчан сыр өске турар ийик.

Берге, 1990 чылда Россияның чазаа кандаашкынның уржуктарын Тывага болгаш өске-даа девискээрлерге ажып эртериниң талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алган. Шак ындыг документ бо 1991 чыл талазы-биле ам база үнүп келир. Бо ап чоруткан хемчеглерниң ачызында бисте бо хүнде хлеб бар болуп турар, ооң үстү бээрин болдурбаан бис. Далганны 8, холуксаалыг мал чемин 13 ажыг, үрезинни 22 муң тонналы сөөртүп эккеп алган бис.

Үш иви ажыл-агыйын хандырылга талазы-биле Соңгу чуктуң байдалынга деңнээрин, Саглы кодээ Совединиң девискээрин бедик даглыг чер кылдыр санаарын база ол ышкаш Агроүлетпүр тудугнуң материал-техниктиг баазазын быжыглаар талазы-биле айтырыгны шиитпирлээрин Россияның чазаандан дилээн бис. Чоокку хүннерде ол айтырыглар талазы-биле шиитпирлер үнүп кээр дээрзинге идегеп турар бис.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели аъш-чем рыногунуң байдалын барык-ла хүн бүрү контрольга алыр дээш кызып турар. Талон системазын киирер база барааннарны шын садып турарынга контрольду тургузар, чурттакчы чоннуң социал камгалалын күштелдирер талазы-биле бистиң ап чорудуп келген хөделиишкиннеривис силерге билдингир болгай.

Картофельди олуртур, республиканың чурттакчы чонун ногаалар-биле хандырар дугайында, хоорайлар чурттакчыларынга черни бээриниң, хуу кижилерге хаван оолдарын, чаш малды, кушту болгаш өске-даа малдарны садарының дугайында айтырыгларны доктаамал шиитпирлеп келдивис.

Садыг министерствозу, Россевероторг болгаш Россияның хереглекчилер кооперациязы-биле ажылды барык-ла хүн бүрү чорудуп турар. Сибирь дугуржулгазы-биле, Ставрополь, Краснодар крайлар болгаш өске-даа регионнар-биле, даштыкы фирмалар, ооң иштинде Чехословакия-биле харылзааларны экижидип алырын кызыдып турар бис.

Перспективтиг айтырыгларны кичээнгейден дашкаарладып болбазын Министрлер Чөвүлели база чугулалап көрүп турар. Тываның кодээ черлерин катап тургузуп сайзырадырының чазак программазын Дээди Советтиң сессиязынга чугаалажып көрген.

Күжениишкинниг болгаш бүзүрелдиг ажылдаарының эрге-хоойлу үндезинин чер ажылдыгларда амгы үеде бар болуп турар. «Чер реформазының дугайында», «Тараачын арат ажыл-агый дугайында» хоойлулар, Чер дугайында кодекс хүлээп алдынган. «Үндүрүг онаар дугайында» Хоойлуга дүүштүр колхозтардан, совхозтардан үндүрүглерни барык тырттпайн турар. Кодээ ажыл-агый кооперативтеринге, өг-бүле фермаларынга, тараачын ажыл-агыйларга чиигелделерни доктааткан.

«Өнчү дугайында» Хоойлунуң баштайгы номчулгазының үезинде тускай доктаал хүлээп алдынган, «Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн хуужудар дугайында», «Бүдүрүлгелер болгаш тывынгыр-кылынгыр ажыл-чорудулга дугайында» хоойлуларның күүселдезинге идигни берген бис.

«Кодээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында» Хоойлу, бистиң кодээ черлеривисти катап тургузар, сайзырадыр талазы-биле Министрлер Чөвүлелиниң 15 доктаалдары хүлээп алдынган болгаш күүсеттинип турар, эртемни хөгжүдеринден эгелээш, аныяктарны мал ажылынга киириштирерин чедир ында тодаргай айыткан. Массалыг информация чепсектери, бистиң солуннарывыс оларның дугайында кошкак пропагандалап, күүселдезин эвээш чырыдып турары хомуданчыг-дыр.

Өнчүнүң деңэргелинге, ажыл-агыйны чорударының хевирлери янзы-бүрү болурунга үндезилээш, ону дамчыштыр республиканың тараачыннарының ажылдаарын хостуг болдурарынче чазактың бүгү базымнары, хемчеглери угланган. Бараан болгаш бараанныг продукция бүдүрүкчүлери бир дөмей деткимчени ап турар болгаш алыр апаар. Белеткел болгаш садыг оларның экономиктиг эрге-ажыктарын барымдаалап көөрүн дамчыштыр ажыктыг чүүлдерни база алган. Агроүлетпүр секторунда амгы үеде өнчүнүң 3-4 хевирлери, ажыл-агыйны чорударының 12-13 хевирлери бар апарган:

1. Совхозтар — оларны багай эвес деткип турар бис. Төпчүткен капитал салыышкыннарын оларга үндүрүп берип турар;
2. Колхозтар катап тургустунгулаан;
3. Тус-тус кооперативтер бар;
4. Мал ажылының эштежилгелери (МЧАЭ-лер);
5. Хуузунда дузалал ажыл-агыйлары;
6. Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның дузалал ажыл-агыйлары; чамдык райкүүскомнар хөй, өшкүнү база азырадып турар;
7. Фирмалар;
8. Араттар;
9. Тараачыннар;
10. Хуузунда амыдырал-чуртталгалыг болуп, олар солуур ажылдыг пенсионерлер, оларның чамдызында бараанныг бүдүрүлге безин бар апарган;
11. Дача ажыл-агыйлыг хамаатылар;
12. Коллективтиг сад болгаш огород ажыл-агыйлыглар;
13. Хамаатыларга черни, харын суггаттыг черни 5 чыл хуусаалыг кылдыр берген. Картофель ажаап алыр талазы-биле совхозтарга хоорай чурттакчылары бо күзүн бир-ле дугаарында продуктунуң боду — картофель-биле төлевирлиг кылдыр дузалашкан болгаш 2 муң тонна ажыг хемчээлдиг картофельди ажылдап алганнар.

Ажыл-агыйны чорударының экономиктиг арга-методун ажыглаарының оралдажыышкыны ам кылдынган. Аъш-чем үндүрүүн болгаш күрчагыгны 1990 чылдың деңнелинге хамаарыштыр 70 хуу кылдыр доктааткан. Бүдүрген продукцияның 30 хуузун хостуг өртектер ёзугаар база хостуг садары көрдүнген. Малдың баш санынга, тарылга шөлдериниң бүгү тургузуунга, планнаттынган тудугнуң объектилеринге хамаарыштыр артык деңнелдерни болгаш планнарны ажыл-агыйларга албадап доктаатпаан бис. Ажыл-агыйның долу демократиязы сагыттынган турар ужурлуг. Ынчангаш хостуг ажылдаар дугайында тараачыннарның, совхозтар директорларының, колхозтар даргаларының күзели ам шынап-ла бүттүнүп турар-дыр. Бо айтырыглар болза кедизиниң айтырыглары болуп турары чугаажок. Ук айтырыглар ханы утка-шынарлыг. Айтырыгларның хөй нурууу ажыл-агыйга хамаарыштыр чагырып, дужаарының болгаш планныг чорудар системадан демократтыг, рынок экономиказынче шилчииринге холбашкан. Өнчүнүң чаартыры чүгле кижиниң эрге-ажыктарынга хамаарышкан эвес, харын политикага, культурага, ажыл-ишчилерниң аажы-чаңынга болгаш мөзү-шынарынга база хамаарылгалыг болуп турар.

Рынокче дүрген чоокшулап, чагырып, командылаарындан болгаш дужаалдар үндүреринден ылаптыг чайлаан тудум-на, кризисти, хоозураңгай байдалды улам дүрген ажып эртип шыдаарывысты эвээш эвес удуртукчуларның биле бергени черле чүү-дүг-дүр. Ынчангаш ажыл-агыйны чорударының күрүнениң эвес структуралары (тургузуглары), арат, тараачын ажыл-агыйлар, фермерлер, ассоциациялар, кооперативтер, бичежек бүдүрүлгелер, хуузунда болгаш өг-бүле фермалары, өг-бүле керээзинге үндезилеттинген арендаторлар тыптып келген. Бараан-акша харылзааларын, ажыл-агыйның иштики өртек-үне хоойлузун дамчыштыр «садар-садып алырының» принциви тургустунуп турар. Деңнежилгелиг бараан-акша орнажылгазы калбарып турар. Чалгаалар, чазый-чилби кижилер ёзулуг ажылдап турарларны, бодалдыг болгаш талантылыг кижилерни моон соңгаар мөлчүвес кылдыр деңге хуваалданы, азырадыкчы чорукту бүрүн чайладырынга чогум-на ол быра арган бээр апаар.

Ассоциация, эвилел болгаш кооператив хевирлиг ындыг совхозтар хоозурай бээринден корткан херээ чок. Ажыл-агыйны чорударын хандыр болавайн, багай ажылдаар адырларның, кооперативтерниң эвээш кезии хоозураашкынга таваржыр апаар, а бүгү ассоциация, бүгү совхозтар хоозураашкынныг байдалга таварыышпас. Оон ыңай оларда өртек механизми тургустунуп, ажыл төлевиринге хамаарыштыр бүгү кызыгаарлаашкыннарны күш чок болдурган, банк системазы чаартынып турар; брокер олуттарын (черлерин) садып албышаан, садыг-чиг эт биржазын дамчыштыр ажылдаарының аргазы тыптып келген, кооперативтерни, бичежек бүдүрүлгелерни удуртурунче тускай эртемниглер шилчип эгелээн болгаш чоннуң социал камгалалдыының механизми чоорту ажыглаттынып турар апарган.

Экономиканы быжыг турум-туруштуг кылдыр экижидериниң болгаш рынокче шилчииринииң бүгү дөрт кезектериниң талазы-биле экономиктиг, политиктиг, административтиг арга-методтарын билдилиг холбаштырып турар Советтерде, ажыл-агыйларда эки түңнелдер бистиң идегеп турганывыс ышкаш, херек кырында бар болуп турар, ол дээрге, бирээле, экономиканы быжыг туруштуг болдурарын база бүдүрүлге кудулаашкынын ажып эртерин олар чедип алган, ийиде, рынокту олар чогуур деңнелге херек кырында тургузуп турар, үште, бодунуң Совединиң, совхозунуң, районунуң, чурттакчы чонунуң социал камгалалын олар доктаамал боттандырып эгелээн.

Ынчалзажок республикада ниитизи-биле ындыг чижектер ам-даа эвээш. Республиканы берге байдалга таварыштырып болгу дег, харын таварыштырып-даа турар кижилер ам дээрезинде колдаан болуп турар.

ШЫНЫ-БИЛЕ чугаалаар чүве болза, улус ажыл-агыйының барык бүгү адырларынга бүдүрүлгениң дыка кудулаарын элээн оожургадыр аргалыг болган бис. Ынчалза-даа кризис ажып эрттинмээн. 1990 чылдың бо-ла үези-биле деңнээрге, тос айлар иштинде кол-кол көргүзүглер талазы-биле куду түңнелдиг болган бис. Тодаргайлаарга, үлетпүр-бүдүрүлге — 12,8 хуу, капитал тудуг: акшаландырыышкынның бүгү үндезиннериниң күсели-биле кол фондуларны ажыглалга киирери 1990 чылдың деңнелинден 70,6 хуу, төпчүткен капитал салыышкыны 105,5 хуу болган; капитал салыышкыннарын 11,4 миллион рубль эвээшти шиңгээткен, чурттаалга шөлүн ажыглалга кииргени 4,6 хуу эвээш болган. Кодээ ажыл-агыйның продукция садып алыры эвээжээн — малды болгаш кушту садып алыры — 11,9 хуу, сүттү — 19,3 хуу, куш чуургазын — 12,3 хуу, дүктү — 3,5 хуу эвээшти садып алган. Транспорт, чүъкту 12,1 хуу эвээшти сөөрткен. Садыг. Үүрмектеп садар бараан саарылгазы — 12,1 хуу. Төлевирлиг ачы-дуза сайгарылгазы. Ону 110,9 хуу боттандырган. Улус хереглелиниң барааннарын кылып үндүрери: 5,6 хуу. Коммунал ажыл-агыйының саң-хөө түңнелдери: 334 бүдүрүлге черлериниң 94-ү азы 28,1 хуузу карылгалыг азы куду рентабельдиг.

Бистер чүнү часкан бис? Дээди Советтиң сессиязынга бадылаттынган Чазак программазында рынокче шиитпирлиг-биле шилчииринииң дугайында чугаалап турар. Ынчалза-даа ону ыяк билип алырынга, арга-методтарын шиңгээдиринге, кадрларны өөредиринге, психологияны чаартырынга үе херек болгай. Чогум-на соң ужурунда корум-чурумну, күрүнениң, керээлериниң, күш ажылдың болгаш технологияның сагылга-чурумун быжыглаарының дугайында чугаа боор турар. Ындыг негелделерни чер-черниң хөй кижилери одуруг ажыр, харын арыны-даа ажа халыдыр помчаан боор чадавас. Ол дээрге кол частырыг-дыр деп санаар мен. Ажыл-агыйларны техника, артык кезектер, тудуг материалдары болгаш өске-даа чүүлдер-биле хандырарының бергелери база аңаа немежип турар.

Республикадан дашкаар черлерге ажыл-агыйны колхозтарга болгаш совхозтарга коллективтиг хевир-биле боттандырып чорударын сандарадып, буурадырынче угланган массалыг информацияның чамдык чепсектериниң пропагандазы аңаа кандыг-бир чергелиг-биле салдарлыг болган. Аныяк демократияның соңгулдаларны, отчёттарны болгаш оон-даа өске чүүлдерни дамчыштыр совхозтар директорларының корпузунга болгаш специалистерге таварыштырган согуушкунун херексевейн барып база болбас.

Бөгүн оларга доктаап, чугаалавайн-даа, кол чүүлче — аъш-чемниң чедишпезин канчаар болдурбазынче, республиканың амытынын алырынче кол кичээнгейни угландыраалыңар.

Бистер хамыктың мурнунда ажыл-агыйларның удуртукчулары — силерни кыйгырып тур бис: чүге дээрге силер чонну эът, сүт, чуурга, тараа, картофель болгаш ногаалар-биле хандырып шыдаар аргалыг болгай силер. Бистер аграрлыг, аъш-чем курлавырлары-биле байлак, талантылыг улустуг черде чурттап турар болгай бис, ынчалгаш кризистиң базыышкынын чүге ажып эртип шыдавас деп бис?!

Бистер Садыг министерствозунуң, РПС-тиң ажылдакчыларынга, белеткелчилерге, Министрлер Чөвүлелиниң министрлеринге, ажылдакчыларынга ынчаар чугаалап тур бис. Республиканың салым-чолу ам силерниң холдарыңарда-дыр. Бистер республиканың бүгү чурттакчыларын, өг-бүле бүрүзүн, чурттакчы бүрүзүн кыйгырып тур бис. Бистер күрүне шыдаар-ла болгай... — деп, чугаалаарынга шагда-ла чаңчыккан бис. Ийет. Ол дугайы чугаадаа чок. Күрүне шыдаар ужурлуг деп, база катап чугаалап болур. Ынчалза-даа ооң-биле кады рынок үезинде кым-даа, кымга-даа өрелиг эвес-ле болгай. Күрүне чүгле пенсионерлерни, инвалидтерни, дайын киржикчилерин, өскүс-чаштыгс, кадырган уругларны, эмнелгелерни, интернаттарны, өөредилге черлерин бодунуң азыралынга алыр ужурлуг.

(Ук хуралдан оттүтту болгаш Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельниковтуң чугаазын дараазында парлаар бис.)

Бай-Тайгадан медээлер

Ниитиниң малының баш саның өстүрер, продуктулуун бедидер дээш «Тээли» совхозтуң Ээр-Хавак сүт-бараан фермазының коллективи ажылдап турар.

Аренда керээзи-биле ажылдап турар ферманың ажыл-ишчилери боттарының онаашкан херээн ак сеткилдиг, харыысалгалыг-биле күүседип келгениинден бо чылдың эрткен тос айларында эки көргүзүглерни чедип алган.

Саар инектерниң ажаалдазын, чемгерилгезин экижидип, одарын, суггадын шын таарыштырып турган, сүт саалдазын эрткен чылдардан көвүдеткен. Ооң түңнелинде бо чылын 200 тонна сүт садар турган, тос айларда 150 тонна ажыгны садып, планныг онаалдазын күүсеткен. Саткан сүдүнүң шынары экижээн, чүгле бирги, ийиги сорттуу болуп турар. Саанчылардан Салчак Любовь, Иргит Чечек, Куулар Анатолий хөй, эки шынарлыг сүттү саап алгаш, мурнакчы саанчыларның одуруунда кирген.

Кыштаглаашкынга белеткелди коллектив кежигүннери хынамчалыг, бир демниг чорудуп турар. Ылаңгыя мал чемнерин боттарының күжү-биле белеткеп алырынче улуг кичээнгейни салган. Ниитизи-биле 150 тонна сигенни, 100 тонна саваңны, 139 тонна мал чеминге хереглээр тарааны белеткээш, фермада чедирип алган. Тарааны чарбалаар, мал чеми белеткээр цех ажылдап турар. Инек, бызаа кажааларының, клубтуң септелгезин чоокку хүннерде доозар.

— Сүт бүдүрер болгаш садар даалгаларны бо чылын ажыр боттандырар бис. Кышкы үеде сүт саалдазын кудулатпазының, инектерни хүр кыш ажырарының бүгү аргалары, курлавырлары бисте бар — деп, ферманың эргелекчизи Хертек Борис чугаалап турар.

* * *

Малчыннарның, ажылчыннарының ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче «Кызыл-Даг» совхозтуң дирекциязы сөөлгү чылдарда элээн кичээнгейни салып турар.

Эрткен ажыл-агый чылында сүүрга 20 өг-бүле чурттаар бажыңнарны туткан, бо чылын база-ла ол хире чурттаалга бажыңнарын ажыглалга киирер. Ол чурттаалга бажыңнарынга электри шугумун киирери белен эвес ажылдың бирээзи. Хамыктың мурнунда электри чырыы киирер дериг-херекселдер чедишпес. Ындыг-даа болза электриктер Хертек Июнь-оол биле Алексей Салчак боттары олбо организациялардан тып ап, болдунар-ла аргаларны ажыглап тургаш, ажылчыннар чурттай берген бажыңнарда электри чырыын киирген, ол ажылды уламчылап турар.

Малчыннарның коданнарынга электри чырыы киирерин совхозтуң дирекциязы чугулага көрүп турарындан он дөрт кыштагда чырыкты киирген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он бирги сессиязының хүн айтырыгларының болгаш ажылдаар чурумунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң **доктаалдары болза:**

I. Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он бирги сессиязының чугаалажып көөрүнге дараазында айтырыгларны киирер дугайында саналдаар:

1. «Тыва Республиканың Президентизиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелиниң дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму айтырыгны киирип турар.

2. «Тыва Республиканың Президентизиниң соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелиниң дугайында.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму айтырыгны киирип турар.

3. «Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелиниң дугайында.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму айтырыгны киирип турар.

4. Янзы-бүрү өске-даа айтырыглар.

II. Тыва Республиканың Дээди Совединиң ээлчег чок он бирги сессиязының ажылдаар чурумунга хамаарышкан саналдар-биле чөпшээрежир болгаш Тыва Республиканың Дээди Совединге чугаалажып көөр кылдыр киирер.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. КОЗЛОВ.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың октябрь 14.

ПОЛИТИКТИГ ПАРТИЯЛАР, ШИМЧЭЭШКИННЕР

Политиктиг партияларның, шимчээшкиннерниң болгаш чуртта хөй-ниити организацияларының амыдыралында болуушкуннар, өскерлиишкиннер үргүлчүлеп турар.

ТАЛЛИНН. «Республикада коммунистиг шимчээшкин өжүп турарын Эстонияның бот-тускайлаң Компартиязы билген турар ужурлуг» деп, ооң удуртукчуларының бирээзи Яак Аллик чоокта чаа «Постимеэс» солунга берген интервьюзунга медеглээн. Ол партия М. С. Горбачевту деткиир болгаш республиканың күрүне бот-тускайлаң чоруун катап тургузарынга идигни бээр дээш бо чылдың чазынында тургустунган. Я. Алликтиң чугаалаашкын ёзугаар алырга, партияда амгы үеде 5000 кежигүннер бар, олар бодунуң сорулгазын күүсеткен деп санап болур.

ТЮМЕНЬ. Тус черниң шүлүкчүзү Юрий Алексеев Россияның тенекпейлер партиязын тургузарының инициативазын кодурген. Ооң бодалын ёзугаар алырга, «тенекпейлер чуртунга» чүгле ол партия чедиишкинниг болурунга идегеп болур. «Коммунистиг төөредиишкинден чонну хостап, кижилерниң өзер-төрүүр чоруун көвүдедип тургаш», Россияны камгалап ап болур деп, чаа көстүп келген политиктиг «ажылдакчы» санап турар. Черле мелегей эвес, чүгээр мындыг тезисти ол кодурген: «Эр кижи арагачының болгаш камгалакчының, а херээжен кижи — төрүүрүнүң болгаш кижизидериниң ролюн ойнаар ужурлуг». «Чоңга пивону болгаш колбасаны бериңер!» деп лозуңнуң адаа-биле бүгү Россияның «тенекпейлерин» сырый каттыжарынче Ю. Алексеев кыйгырбышаан, Тюменьниң эрге-чагырга удуртукчузунуң албан-дужаалынга бодунуң кандидатуразын депшиткен.

КИШИНЕВ. Партияларны болгаш хөй-ниитиниң политиктиг организацияларын бүрүткээриниң чаа Дүрүмүн Молдованың чазаа чугаалажып көрген болгаш бадылаан. (СЭТА).

ЧАА-ХӨЛ РАЙОН БОЛУР БЕ?

«Тываның анныктары» солунга ажылдап турган, чаа Чаа-Хөл суурнуң дугайында очерк бижип турганымны сактып ор мен. Ынчан «Найырал» совхоз бир га черден 26 центнер чедир тараа дүжүдүн ажаап алгаш, оозун күрүнеге саткаш, миллионер болу берген үези чүве. Шын чүве болза, 60 чылдарда Шаңчының тараа ховуларының 1 га черинден 63 центнер дүжүт ап турган деп дамчыыр чугаа бар. Шынап-ла, Тываның колхозтарынга тараа болгаш хөй янзы ногаа аймаан, өске-даа үнүш культураларын багай эвес өстүрүп турганы херечилер бо дораан-даа бол төөгүп бээр. Чон ёзулуг ажылдап билир турган үелер биске база тургулаан-дыр, көрбес бе. Ам-даа болза чон ажылдап шыдаар, ажылдап-даа турар, чүгле моральдыг болгаш экономиктиг идиглер чедишпейн турар-дыр ийин.

Ынчан Чаа-Хөлге чоруп чорааш, Шагаан-Арыг далайы кылыр дээн, сөөлүн бодаваан сиилең идеяның ужун чер-чуртундан үндүр кыстырган чурттакчыларның хейде-ле сагыжын чазамыктааным чадавас. Чаа суурнуң ванналарлыг бажың-балгадын магадап, хоорай черден дора эвес чурттап эгелээн деп ынчан мактааным аргажок чүве. Ийет харын, чаа черге чаа ёзу-биле эки амыдырап-чурттай бээр бис дээн идегел кижилерге улуг турганы магатчок. Кижи черле эки чүвеге идегеп чоруур ышкажыгай. Ынчалза-даа чаа-хөлчүлерниң ол манаашкынындан бүтпейн барган чүве-ле көвей. Улуг ССРЭ деп чурттуң булуң бүрүзүнде дег, хоозургай амыдыралдың «аарыг» айтырыглары оларны база бүргеп келген. Кижилер боттары амыдырал-чурттталгазын шынаржытпас болза, боду бүде бээр «сагыш ышкаш чүве кайда боор, Сагыш ышкаш хову кайда боор».

Журналистерниң ажылы кезээде далаш чоруур болгаш, бо удаада Чаа-Хөл суурнуң чурттакчыларыбиле сагыш хандыр хөөрежип, чугаалажыр арга чок болдум. Аңаа оруун ара орайда кире дүшкен бис. Үе-шактың кызыызындан бистиң чамдык бижээн чүүлдеривис амыдыралдың кыры-биле киискидип эрте бээр чылдагааны-даа мында. Амыдыралдың дазылдарынче хандыр касканнаары чугула чүве-дир ийин.

Ол-даа канчаар. Бо чүүлге кол-ла доктаар бодаан айтырыым — чаа-хөлчүлерниң аңгы район кылдыр тускайланып алыр дээн күзелиниң дугайында. Шагда Чаа-Хөл аңгы район турганын, ынчан элээн сайзырай бергенин эрги чурттакчылар сактыр. Оон районну дүжүрген соонда ажыл-агыйы бударап, хамык чүве чавырлып баткан. Район турган черниң чурттакчыларының психологиязы-даа өскерлип, ажык-дузазының талазы-биле ийиги чергеже шилчий бергениниң сагыжы кижилерге тургустунуп, ону иштинде аарышкы-биле хүлээп алганы-даа магатчок: канчаарга-даа кижилерниң холу салдынганы билдингир. Кедээ-даа болза, кымдан-даа хамаарышпайн, боттары баш миннип, хостуг ажылдаары дег эки, эптиг чүве кайда боор. «Хосталга деп амданныг сөс» деп кыйгы кижилерниң кулаанга хоозун эвес черге чаңгыланып чыдып калбайн.

Чаа-Хөлдүң амгы байдалы кол нургулайында-ла Шагаан-Арыгдан хамааржып турар. А Улуг-Хем район Чаа-Хөлдү салыксавазы база билдингир. Бо чазын чүве бе, Чаа-Хөл, Ак-Туруг, Шаңчы, Кызыл-Даг суурларының чурттакчыларынга чаңгыс айтырыглыг анкетаны чоргускан: «Чаа-Хөл районун тургузар деп бодаар силер бе?» Харыы чаңгыс аай болган: ийе. Оон соонда районну хевирлеп тургузарының талазы-биле тускай ажылчын комиссияны-даа тургузуп алганнар. Чө, оон бир катап чаа-хөлчүлер Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакты чалап алгаш, хуралга ол чиңгине айтырыын база катап көдүргеннер. Ол дарга оларның ол бажы ыжып турар айтырыын чугула деп көрүп, ооң тургустунуп турарын чөптүгзүнген. Ш. Д. Ооржак ийи районну аңгылаарының талазы-биле Улуг-Хемче, а тодаргайлаарга, Шагаан-Арыгда район удуртулгазынче айтыышкын бижикти чоруткан деп сураг дыңналган. Оон соонда база катап бүгү чүве шимээн чок барган. Улуг-Хем Чаа-Хөлден чарлыр хөнү чок болгаш айтырыгны өжегээр узамдыктырып турар деп чаа-хөлчүлер карасып турарлар.

Чаа-Хөл эмнелгезинде уруглар эмчизи Павел Түлүшович Суваң-биле чугаалашкаш, ол эмчи кижиниң туружундан көөрге, Шагаан-Арыгже аарыг кижилер чедирериниң бээин бергези, бот-тускайлаң болбаска нарын деп чүве илереп турар. Чижээ, бир хүнде эмчи машиназынга 30 литр бензин берип каарга, Шагаан-Арыгже чаңгыс каккаш келирге-ле, оон үнүп каар. Чаа-Хөл эмнелгезиниң дерилгези республикада шыырак дээн черлерге хамааржып турар. Ол хиреде ында дээди эртемниг эмчилер чедишпес. Кезип эмнээр салбыр ээ чок, ында тулган дээн блок бар. А бо суурга кезер эмчиниң херегги кедергей-ле. Ажыы-биле чугаалаарга, садыгларга арага киириптерге, ону ижип алгаш, чамдык улус алгыжып-чокшуп, бот-боттарынга кемдээшкин чедирип турарының таварылгалары ховар эвес. Мынчап барган чон-дур бис ам, бистиг чепсек тудар апарган. Шагда тываларның ийи кызыл чудуруу-биле көржүптериниң таварылгалары ховар турганын шупту билир бис. Кижилерниң мөзү-шынарының кудулааныныӊ кол чылдагааныныӊ дөзү социал-экономиктиг байдалдарда болбайн аан. Ынчангаш Чаа-Хөлдүң амыдыралын экижидер дизе, аңгы район кылыпкаш, бир эдехере тудуп көрзе кандыг чүве ийик. Чаа тургустунган суур болгаш ында багай эвес бааза бар: улуг эмнелге, котельная, милиция, КМК-ның ажыглал чок куруг тургулаар баазалары... Чаңгыс Чаа-Хөл суурнуң чурттакчылары беш муң ажыг.

— Чаңгыс сууржуларының политиказа хамаарылгазы кандыгыл?— деп, Павел Түлүшовичиден сонуургадым.

— Манаашкында, таптаашкында оруп берген улус-тур бис ийин. Суверенитет деп хей-ле алгыржып турар, а херек кырында биеэги хевээр—деп харыы алдым.

Далай тудар дээн хайлыг идеяның ужун сугга алыскан девискээрлерниң харамнанчыын, хараадаңчыыг чүү дээр! Бо-ла чылдагаанбиле «Эйлиг-Хем» ынаар-ла үстүп чыдып калган. Ам аңгы район апаар болза, ол Улуг-Хемге баар. А Эйлиг-Хемни өшкүлендирер дээш Чаа-Хөлдүң хөй малчыннарындан өшкүлерни үзе сүрүп аппарганын Павел Түлүшович чугаалап олурду. Моон-даа соңгаар ол ажыктыг малды маңаа өстүрүп болур: Саргол, Ортаа-Хем, Куйлуг-Хем, Аргалыкты — өшкү ораны черлер диштилер.

Чаа-Хөл чоогунда бир хаяга Будда (Богда) бурганның дүрзү-овуруун оя соктап тургаш, сиилбип каан турган. Артында-ла ону янзы-бүрү будуктар-биле өңнеп каан. Кедергей-даа чараш тураскаалдыг Тываның ыдык сагыызынның хаязы ам сут адаанда барган деп дыңнаарга хомуданчыын чүү дээр! Кижилерниң бодалдарын айтырбайн-даа, үстүүртен кара тура аажылаар деп бужар чаңчыл ол хире хора-салдарлыг болур-дур. Чонну айтырган болза, ада-өгбезиниң ол халда арттырып каан кайгамчык тураскаалын чон каяа үрегдедир турган деп. Ам база ындыг хевирлиг төөгү катаптавазы-биле, чаа-хөлчүлерниң аңгы бот-башкарнып амыдырап-чурттаар дээн күзелин бистиң республиканың чазаа дарый хандырары чөптүг болур боор. Кижилерниң сагыш-сеткилин катап-катап хоозурадыр эрге кымга-даа бердинмээн. Эрткен үелерниң частырыглары биске өөредиг болбас болза, ам бистен чүнү алырыл.

Ынчангаш Чаа-Хөлдүң аңгы, бот-тускайлаң район болдургаш, ооң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедири чугула. Ынчан кижилерниң амыдырал-чурттталгазы, ажыл-ижинге хамаарылгаазы эки талаже бир андарлыр чадапчок. Чаа-хөлчүлер база боттарының арга-шинээн, харыксыралын, балдырының быжыын өөренип көрүп, санап көргеннер-ле болгай. Хостуг бот-башкарныры дээрге кончуг улуг харыысалга ышкажыл. Оларның үнүн дыңнавас аргажок. Бо үелерде бот-тускайлаң ажылдап, эки амыдыраар аргаларны кижилер боттары дилеп тывар эргелиг.

Надежда ЭРГЕП.

А мен мынча дээр мен

АЖЫЫ-БИЛЕ ЧУГААЛААРГА...

—«Аргументы и факты» деп солунга ышкаш, «Шын» солунга айтырыгларга кыска харыылардан берзе кандыг боор дээш бо материалды белеткедим—деп, «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң Бай-Тайга районда корреспондентизи Седип-оол ИРГИТ биске бижээн.— Дөрт айтырыгга харыы алырыбиле он кижиге айтырыглар бижээш берип каан мен. Оларның беж харыылады. Оларны силерже чоруттум». Эгелээшкинни деткип, хүлээп алгаш, ук материалды номчукчуга бараалгаттывыс.

Салдынган айтырыглар мындыг: **а) Август 19 — 21-де күрүне эргилдези кылырын оралдашкан бөлүк дугайында силерниң хуу бодалыңар кандыгыл? б) Борис Ельцинни канчаар үнелээр силер? в) СЭКП-ниң дүшкенин чүү деп көрдүңер? г) Ам чуртка чоннуң амыдыралы экижиир хире чаартылгалар болур деп бодаар силер бе?**

Харыы бергеннер болза: юрист, башкы, районга прокурорлап, башкылап, СЭКП райкомунга ажылдап чораан, өшкү ажыл-агыйлыг «Кызыл-Даг» совхоз тургустунарга үш кижиден шилиттинип соңгуттурган директор Каң-оол **Чүлдүм**; башкы, партия райкомунуң ажылдакчызы турган, Бай-Тайга райкүүскомунуң ниити килдис эргелекчизи Мария **Ооржак**; суд, прокуратура органнарынга хөй чылдарда ажылдааш пенсиялаан, партияның хоочуну Аким **Очур**; хөй чылдарда башкылап, директорлап, хоочун партийжи Кашпык-оол **Хертек**; мал эмчизи эртемниг, партком секретарьлап турган аныяк специалист Игорь **Салчак**.

К. Чүльдүм: Ол бөлүк дээрге бүгү-ле чүвениң, ооң иштинде кижиниң угаан-медерелин безин чаңгыс аайжыды күрүнежидип алырын арттырыксаан, партия-күрүне чагыргазының чымчак олуттарынга хевээр олуруксаан бюрократтар-дыр. Олар демократияга таарзынмайн, чуртта берге байдалды ажыглап, меге аазаашкыннар кылып үнүп келген чоннуң дайзыннары мен. Оларга эң дээди яланы онаар херек.

Борис Николаевич Ельциниң характеринде чамдык талалары күзенчиг эвес-даа болза, ол ёзулуг чончу баштың, чаа үениң сүлдези деп үнелээр мен.

СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазын соксадып каанын чөптүг деп көөр мен. Ол партия эвес, күрүне номенклатуразының организациязы болуп турган. Ооң дүшкенинден чүгле ооң удуртукчулары когараар, а бөдүүн коммунистерге кандыг-даа салдарлыг болбас.

Чуртка чаа ниитилел тургузуу болур. Ол социализм-даа, коммунизм-даа эвес, экономиканың рынок системазы-биле амыдырап-чурттаар таарымчалыг үе-чада. Чүгле ынчан эки амыдыралдың оруктарын тып ап болур бис.

М. Ооржак: Ол дээрге Совет Конституциязы удур сүлчээ-дир. Ол хире улуг чергениң удуртукчулары чонга эки амыдыралды эрге-хоойлуга дүүштүр боттандырып шыдаваны оларның чегенчии, частырыы-дыр.

Ельцинни — амыдыралдың бүгү талалыг демократчыларының кол сорулгаларын салып турар удуртукчу деп көрүп турар мен.

СЭКП-ниң дүшкенинге хөй санныг бөдүүн коммунистерниң буруузу чок. Аңаа бо эде тургустунуушкун чылдарында безин боттарының бюрократтыг чорулгундан уштунуп шыдаваан эрге-дужаалы улуг партийжи даргаларның буруузу улуг болган. Бөдүүн коммунистерниң арын-нүүрү арыг.

Кандыг-даа аймак-сөөк кижилер, кайы-даа шажын-чүдүлгениң, чердевискээрниң төлээлери шупту ёзулуг-ла деӊ эргелерлиг, эптиг-найыралдыг чурттаар, политиктиг партиялар кады демниг ажылдаар аргаларны хандырып шыдаар чаартылгалар чуртка болур деп бодаар мен.

А. Очур: «Сестиң» ол бөлүүнүң дугайында мынча дээр мен: олар ажыкчарлыг сүлчээ-биле холбаштыр үен-даян барган, сагылга-чурум чок, куруг митингилээр, ажыл соксадыр, аш чарлаар чоруктарны, чуртта экономиктиг бергедээшкиннерни эргижирээн дужаап-чагырар аргалар-биле чедип алырын бодаан, хоойлу-дүрүм ёзугаар соңгуттурган президентилер Горбачев биле Ельцинни күш-биле албан-дужаалындан дүжүрер сорулганы салган турган үймээнчилер-дир.

Ельцин дээрге түр үеде демократтарны ажыглап, ат-алдар чедип алган кижи деп билир мен. Ында кедилиг чүве чок.

Социалистиг, коммунистиг идеялар медерелинде сиңникен он-он миллион бөдүүн кижилерниң партиязын (1903 чылда-ла тургустунган болгай) Ельцинниң чарлыы-биле узуткап кааныңга удур мен. Ындыг идея чогум узуткаттынмас. Партаппарат дешшилгелиг чүүлдерни деткивейн турганы база бар харын.

Амгы удуртулга демократтыг чаартылгаларны эчизинге чедир боттандырар, Эвилел керээзин чарар болза, чоорту чүгээр өскерилгелер болуп болур. Оон башка бузуренчиг эвес. Ооӊда чадаарда өстүрүп алган дүжүдүвүстү безин орта ажаап ап шыдавас, чегенчиг-дир бис. Мындыг болза, амыдырал канчап сегиир боор.

К. Хертек: Эде тургустунуушкунга, демократияга удур политикалыг эрге-чагырганы тургускаш, кол-кол албан-дужаалдарны аразында үлежип алырын бодаан бөлүглежиишкин-дир. СЭКП ТК-ның Секретариады, Политбюрозу база буруулуг.

Борис Ельцин чогум-на демократия, эде тургустунуушкун дээш эгезинден тура эң дидим болгаш чайгылыш чок турушту демиселчи кылдыр бодун көргүскен. Эрги партократияны көөр хөөн чок удурланыкчы. Ооң ёзулуг туружу эргилде үезинде тодаргай көзүлген.

СЭКП-ниң дүшкени чаа революцияның чайынналчак тиилелгези-дир. СЭКП дээрге ийи дакпыр эрге-чагырга ышкажыл. Чижээ, кожуун хемчээли-биле алыр болза, Совет күүском кандыг-даа башкарылганы кылырынга четчир күш-түр. Райком бот-башкарнып ажылдаар кандыг-даа арга бербес, а боттары-даа огулуг ажыл кылбас, чымчак олуттар ээлээн кижилер турду. Ону чаа эскердивис, бурган өршээзин деп йөрээр апаар. Ук партияның хөй миллиард акша-хөреңгизи амгы берге амыдыралывысты сегидеринге немере-деткимче болур ужурлуг деп бодаар мен.

Президент Горбачевтуң политиказын деткиир, удуртулгада артык албан-дужаал ээлээн кижилерни кызырар херек, олар малдан азыразыннар, тараа, ногаадан өстүрзүннер.

И. Салчак: «Сестиң бөлүү» сталинчи ёзу-чурумну сактып, ону бо берге байдалдарны ажыглап, эгидип аарын, чонну боттарынче элдедип аптарын бодааннар. Чон оларны деткивээн.

Б. Ельцин улуг политик-тир. Ону Президент кылдыр демократтыг күштер соңгаан. Ынчангаш ол демократияны камгалап шыдаан-даа. Сөөлгү айыыл-халап Ельциниң мерген угааның, шын политиказының ачызында чайлаттынган деп бүгү делегей үнелээн.

Эргилде чуртка улуг кичээндириг болган. Ынчалзажок удуртулгада чаа соңгутканнардан экини-даа, база-ла четпестерни-даа, харын-даа улам нарын байдалды-даа манап болур...

Маңаа редакциядан тайылбырның херээ чогу билдингир. Ажыл, амыдыралы янзы-бүрү, хар-назыны аңгы-аңгы, ынчалзажок шуптузу коммунист чораан улустуң ажыы-биле харыыларын номчукчу бүрүзү бодунуу-биле сайгарып бодаар боор.

АЗИЯ ТӨВҮ КАЙДАЛ?

Тываның чурттакчы бүрүзү Азияның төвү кайдал, ону кым, кажан, канчаар тодаратканыл деп кончуг сонуургап чоруур. Шынап-ла бо диптиң геометриялыг төвү кайдал? Кызылга бе? Кара-Хаакта, Хербисте азы Элегес-Аксында бе? Ынчангаш маңаа харыы бээрин оралдажып көрейн.

1907—1909 чылдарда гидролог (суг шинчилекчизи) В. М. Родевич Тываның улуг хемнерин, ылаңгыя Улуг-Хем биле Бии-Хемни шинчилеп турган. Бодунуң шинчилел ажылдарының түңнелин «Очерки Урянхайского края» деп номунга (Санкт-Петербург, 1910 чыл, 210 арын) парлаан. Ук номда В. М. Родиевичиниң бижээнин ёзугаар алырга, бир бай англи кижи үш диптиң (Европаның, Африканың база бир өске диптиң) төптеринге чораан боор турар.

ХХ вектиң эгезинде ол кижи Тывага келгеш, Кара-Хаак чоогунга чурттап турган Сафьянов садыгжының аал-оранының чанынга Азияның төвүн айыткан тураскаал-демдекти тургускан. Ол англи кижи кым деп кижил, Азия диптиң геометриялыг төвүн канчаар тып тодаратканыл дээрзи ам-даа билдинмес. Бо вектиң 60 чылдарының үезинде ССРЭ-ниң География ниитилели Великобританияның географтыг ниитилелинче чагаа бижип, чүү кижи ХХ вектиң эгезинде Тывага чораанын тодарадырын дилээн, Ынчалза-даа чагааның харыызы келбээн.

«Ужуру билдинмес Моол. Урянхай край» деп номнуң автору Д. Каррутерс ол билдинмес англи кижиниң болгаш В. М. Родевичиниң сөөлүнде Тывага чораан. Ынчангаш «Азия төвү» деп тураскаал-демдекке ооң хамаарылгазы чок боор турар.

Тываның бойдузунуң суглуг шинчилекчизи география эртемнериниң кандидады Борис Николаевич Лиханов Тывага 1945 чылдан эгелеп ынакшаан болгаш Тываның бүгү кыдыг-кызыгаарларын шуптузун кезип, оон бойдузун шинчилеп келген. Б. Н. Лиханов 1945 чылдың чайынында Кызылга, Улуг-Хем эринге эрги гостиницаның херимиин иштинге хоюглап каан даг породазы кара лабрадориттен кылган цилиндр хевирлиг чагыны берген. Ук чагының бедии 1.2-1.3 метр, ооӊу 30-40 сантиметр хире дээр. Чагыда Азия диптиң хевирин чураан болгаш ында англи дылда «Азия» дээн сөстү бижээн болган. Оон соонда ол чагы шуут читкен, ону кым-даа көрбээн. Бир болза, ону хоптак кижилер Тывадан үндүр сөөртүп аппарган, бир болза Улуг-Хем үерлей бээрге суг алгаш барган.

Улуг-Хем кыдыында турар «Азия төвү» деп тураскаал-демдек Азияның геометриялыг төвү эвес. Ону амдыгаа чедир кым-даа хемчээп тодаратпаан. Азияның геометриялыг төвү Кара-Хаак, Черби, Дөгээ, азы Хавырга дагларда, азы Сукпак суур чанында-даа боор чадавас. Ынчангаш Кызылда «Азия төвү» деп тураскаал-демдек символ-демдек болур. Ону Кызылга тургускан чылдагааны — ону чон көрүп, сонуургазын, магадазын дээш тургускан.

Тываның бойдузу дыка онзагай, чурумалдыг чараш. Ооң девискээри Сибирьниң арга-арыглыг база төп Азияның куруг ховуларлыг черлериниң аразында чыдар. Ынчангаш ооң бойдузу, дириг амытаннары, үнүжү чүзүн-баазын. Чартык куруг элезинниг ховулар, кургаг ховулар, ине бүрүлүг ыяштар, бедик тайгаларның чемиштиг оъттуг шынаалары, даг тундразы, мөңги доштар Тывавыста бар. Ынчангаш тыва кижилер чуртунга ынак болгаш ону үнелеп чорууурлар.

Бойдузунуң янзы-бүрү байлаалдарын, оон элбек байлаан чурумалдыг чараш девискээрин барымдаалааш, Тыва чуртун Азия диптиң географтыг төвү деп адаарга борта частырыг турбас. Чүге дээрге Чер бөмбүрзээниң бойдузунуң барык бүгү хевирлери Тывада мөөңнеттинген.

Азияның геометриялыг төвү ам-даа тодараттынмаан чүве болганда, ону амгы үениң кончуг нарын, чазыг кылбас херекселдери-биле тодарадыры негеттинип турар, а ол дээрге чаа арга-методтарны, эки билир техниктиг эртемнерниң специалистериниң херээ-дир.

Калгажик ШАКТАРЖИК, География эртемнериниң кандидады.

КАРА ТАМЫДАН УШТУНУП КӨРЕЙН

Хүндүлүг редакция, силерже чагаа-даа бижип чорбаан мен. Силерже чагаа бижиириңче болумнуң салым-хуум албадапты. Бодум өскүс, хөй дуңмаларлыг мен. Багай эш-өөр-биле холбашкаш, чарлып чадай бердим. Меңээ дугаалажып көөрү-биле аныяктардан дилеп ор мен.

Мээң бо чагаамны чырыкче ылап-ла үндүрерин улуу-биле дилеп ор мен. Ажыы-биле бижиирге, бодум аваның чок болганының соонда, муңгараашкынга алзыпканым ол дийин. Мээң эдержип чораан эштеримниң багай салдары меңээ аартык, хинчек апарды. Оларның арын-нүүрү шуут-ла чок. Оларны Айлаң, Роза, Алдынай дээр. Ол уруглар-биле чүнү-даа үүлгедип чораан мен: оолдар-биле хонуп, чашпан, таакпы тыртып, арага ижип, дээш, оон-даа өске. Чажырарга-даа, шупту улус билир. Бодум мындыг багай чүүлдерден уштунар дээш силерже улуг идегел-биле бижип ор мен. Мени Ондар Валя дээр. Ажык-чарлыг үеде шупту шынын бижип ор мен. Ам-на боданып келдим. Меңээ дузалажып көөрү-биле чагаамны чырыкче үндүрерин дилеп ор мен. Меңээ дуза кадарыбиле чагаа-хораа бижиирлер болза бо адрести солунга парлап көрүңер:

668233. Улуг-Хем район. «Чаатгы» совхоз, Школа кудумчузу. Валя Ондар.

Ниитилел-политиктиг килдистен: Редакцияга ховар келир, черле ынчаш, улустар аразынга-даа чагаалажылгага ында-хаая таваржыр, аажок ажык, дидим бо чагааны парладывыс. Бодунуң-даа (адазының адын база бижип каан), эштериниң-даа (фамилиялары бар, чогум олар бо чагааны та чүү деп көөр чүве?) аттарын чажырбаан, кылып чораан «херектерин»-даа бузурбаан. Моон түңнел билдингир боор: Ындыг амыдыралдан хөңнү калган, ооң кеди чогун билип каан, ону шуут каар деп шиитпирлээн.

Аныяк кыстың (харалаан, харын билбес-тир бис — биживээн, ынчалзажок аныяк кижи деп билдинип турар) мындыг кээргенчиг, ооң-биле кады дидим болгаш сөөлгү идегел ышкаш кылдыр дыңналыр бо дилээн херекке албайн, хол сунмайн барып болбас. Өске-даа черлеривисте ындыг аныяктар бар болгай, оларга база кара тамыдан үнеринге дузалаар ужурлуг бис. Ынчангаш бистиң дилээвис: бирээде, чагаа ээзиниң чурттап турар черинде эш-өөр, Валяже кичээнгей салып көрүңер, ийиде, сүмелериңерни мында айыткан адресче болгаш бистиң солунче чорудуңар. «Аныяннан адың камна» деп рубрикавыс бар болгай.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КАК-ТА

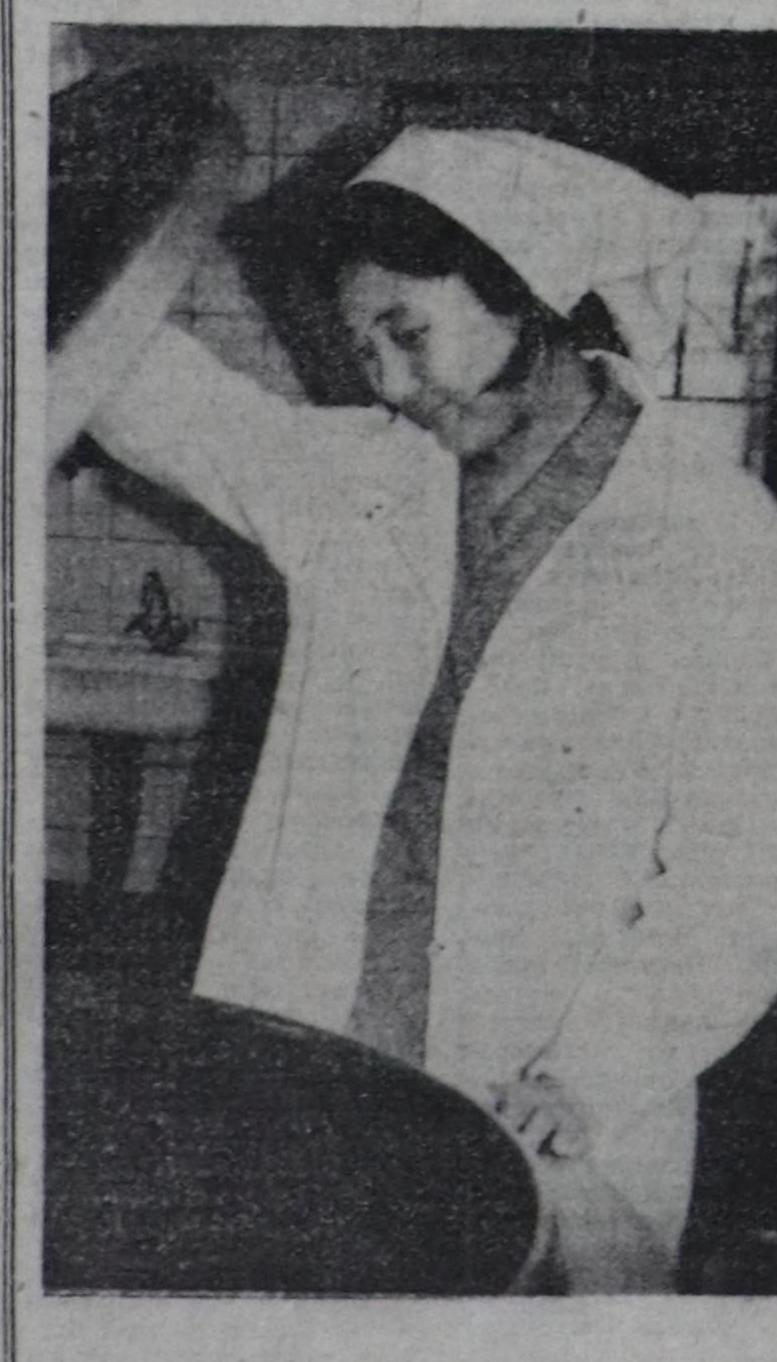
Республиканың Күрүнениң айыыл чок чорук комитединге хуу составтың чөвүлел хуралы болган, аңаа бо чылдың август 19—21 хүннеринде комитеттиң ажыл-чорудулгазын истеп хынаан, ол хыналданы РСФСР-ниң КАК чоруткан.

Хыналда кылган бригада кежигүннериниң информациязын ёзугаар алырга, Тыва Республиканың КАК-тың ажыл-чорудулгазында РСФСР-ниң хоойлуларынга болгаш РСФСР-ниң Президентизиниң чарлыктарынга чөрүшкек чүүлдер чок болганы тодараттынган. Дайынчы белеткелди биче када киирген, ону оперативтиг байдалдың нарыыдааны-биле кылган. Ону чурттакчылар аразынга чамдык кижилер аңгы-аңгы хүлээп алган болгаш янзы-бүрү чугааларның тарааарынга чылдагаан болдурган. ОБКК-ның доктаалдарын күүседир талазы-биле, чижээлээрге, массалыг информация чепсектерин хаар, кандыг-бир организацияның ажыл-чорудулгазын доктаадыр, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын кызыгаарлаар дээн ышкаш чүүлдер кылбаан. Хуу составы оперативтиг байдалды хайгаараарынче экстремисчи болгаш ниитилелге удур үүлгедиглерни болдурбазынче, чогумчалыг эвес хөделиишкиннер база корум-чурум чок чоруктар туруп келзе, оларны чайладырынче, а ол ышкаш чоннуң амыдырал-чурттталгазын хандырып турар объектилерге озал-ондак болдурбазынче угландырган турган.

РСФСР-ниң КАК-тың бригадазы чөвүлел хурал үезинде комитеттиң хуу составынга чуртта байдалды, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң күрүнениң айыыл чок чорук комитеттеринде өскерилгелерни таныштырган болгаш айыыл чорук органнарының бо үеде күжениишкиннери угланыр ужурлуг чүүлдерни айыткан.

КАК-тың хөй-ниитибиле харылзаалар бөлүү.

БҮДҮН ЧАРТЫК АЙНЫҢ СООНДА...

Бичии чаштар бистиң келир үевис. Оларның дугайында сагыш салыышкыннары — бүгү-ниитиниң херээ—деп чугаалаарынга шуут чаңчыккан бис. А херек кырында кандыг турганыл? Үр-ле чылдарның иштинде уругларга хамааржыттыр чүгле экини чугаалап, оларның өзүп-мандыырынга, өөрениринге бүгү-ле таарымчалыг чүүлдерни тургузарынга мактаныр турган. Херек кырында алырга, бистиң республика чаш уругларының элекке-ле өлүп хорааарының талазы-биле барык бирги черде, а оларның уруглар албан черлеринде хаара туттунганында, аъш-чем-биле хандырылгазында мактаныптар хире чүве чок. Чүгле Кызыл хоорайда ясли-садка хаара туттунмаан дыка хөй бичии чаштар бар. Ынчаарга ясли-садтарның, а ол ышкаш уруглар бажыңнарының септелгезиниң шыңнары багай, чааларының тудуу шуудавайн, ийиги чергениң объектилери апарганы чажыт эвес.

Чаңгыс-ла чижекти маңаа көргүзерге-ле билдине бээр. Хоорайның акша-хөреңгизиниң чедишпезиниден республика найысылалында уруглар кухнязы дээр биче цех бо чайын барык ийи ай иштинде ажылдаваан. Чылдагааны — хоорайның санэпидстанциязының шиитпири. Херектиң ужуру ол кухня хөй чылдарда септеттинмээн болганындан арыг-шевер байдалы баксырап, янзы-бүрү аарыгларны халдадып болур микробтарның тывылганында болган деп. Станцияның ажылдакчылары чугаалап турар. Ол, шынап-ла, чөптүг болган. Оон аңгыда, кухняның турар чери чурттталга бажыңының адаанда кызыы өрээлдер шагда-ла септеттинген ужурлуг турган. Ол дугайын сүт кухнязының ажылдакчылары негеп турза-даа, хоорайның кадык камгалал органнары ону тоовайн турган.

Адактың соонда, бо чайын республиканың уруглар эмнелгези (кол эмчи В. П. Хайжок) хоорайның септелге-тудуг эргелели-биле арай деп тургаш, септелге дугайында керээ чарар аргалыг болган. Ооң мурнунда сүт кухнязы бүдүн чартык ай иштинде хаалгыг турган. Адактың соонда эргелел ийи-ле шеверлекчини чоруткаш, ажылды эгелей берген аттыг болган. Үр-даа болбаанда, оларның бирээзи ажылын каггаш чоруй барган. Чаңгыс кижи арткаш, элээн ажылдап чоруй, база-ла «дургуннаай» берген.

Бүдүн чартык айның иштинде сүт кухнязының ачы-дузазын ап келген 600 ажыг бичии уруглар, оларныңбиле кады Кызылдың уруглар эмнелгелери, уруглар бажыңы, кезер эмчиниң уруглар салбыры эргежок чугула продукцияны албайн келгеннер. Оларның аразында аарыг-аржык, кадыы сула чаштар хөй. Уругларын тоттур эмзирбес иелер кандыг бергелерге таварышпаан дээр. Мындыг берге байдал түрда-ла, чүгле кадык камгалалының эвес, харын хоорай чагыргазының харыысалгалыг ажылдакчылары кандыг-даа шалып хемчегни албааны элдептиг.

Байдал бергедеп, ажыл чорувастааш туруп бээрге, сүт кухнязының (эргелекчизи Н. Н. Устинова) ажылдакчылары чыылгаш, септелгени боттарының күжү-биле кылыр деп шиитпирлээннер. Бүдүн чартык неделяның иштинде кызып ажылдап турган, олар бажыңны септеп, чугайлап доозупканнар. Ынчалза-даа оларның боттарының күжү-биле кылып шыдавас ажылдар арткылаан. Чижээ, чамдык өрээлдерниң дээвиирлеринден суг ам-даа дамдылавышаан. Уругларның сүт кухнязы дээрге эңне арыг-силиг турар ужурлуг. Хоорайның суг-канал черинге ол дугайын дыңнадып, септелге кылырын дилээрге, ам-даа хандырып бербейн турар.

Ажылга шаптыктаашкыннар турза-даа, кухняның ажылдакчылары боттарының арга-мергежилин ажыглап, кызымаккай ажылдап турарлар. Оларның аразында диет-чем сестралары Татьяна Александровна Шейкина, Александра Михайловна Александрова, Зоя Хертековна Чымба болгаш өскелер-даа кызымаккай ажылдап турар. Санитаркалар Татьяна Михайловна Пономарева, Любовь Александровна Антюшкина, Сайлык Донгак оларның мергежили база улуг.

Бо хүннерде коллектив бригада керээзи-биле ажылдап турар болгаш продукцияның шынарын улам экижидер дээш оралдажып турар.

Ким-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Донгак Сайлык ажыл үезинде.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ӨГ-БҮЛЕ ШУПТУ БАШКЫЛАР

Башкы — сагыш-сеткилге чоок дыңналыр сөс. Мен маңаа Кызыл районда Кур-Чер ортумак школазында башкы Кыстай Аңчыевна Монгуштуң дугайын каксы-даа бол, чугаалап көрейн. Улус өөредилгезинге ооң ажылдаан үези 35 чыл-биле санаттынар. Ол үениң дургузунда, шынап-ла, чеже оолдар, кыстарны билигге өөретпээн дээр.

Кыстай Аңчыевна Монгуш дөрт уругнуң иези. Оолдары шупту кончуг кижизиг, төлээнниг, өөрзүрек, төрелзирек. Ындыг үнелелди берип турарым таварылга эвес. Чогум-на ындыг улус ол. Кур-Чер ортумак школазының директору К. К. Оюн ол дугайын кончуг таптыг чугаалап олурду. Кыстай Аңчыевнаның уруглары шупту салгал дөзээн башкылар. Оларның дугайын кысказы-биле таныштырайн: оолдарының улуу Сергей кедээ ажыл-агый техникумунуң механизация салбырын дооскан соонда, Кызылдың педагогика институдун база доозуп алган. Ол ам Кур-Чер ортумак школазында башкы. Кыстай Аңчыевнаның кызы—Лариса Очур-оол хоорайның № 11 профессионал-техниктиг училищезинде башкылап турар. Ортун оглу Артур база башкының мергежилин чедип алыр дээш педагогика институдунда бот-өөредилге-биле өөренип турар.

Өг-бүлениң хеймери — Артём, ол Санкт-Петербургка спорт школазын дооскан. Артём Монгуш—хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери.

Өг-бүлениң ээзи Юндеш-оол Сержинмаавич Монгуш база дээди эртемниг башкы, шүлүк-даа бижиир. Шупту башкылар дигенимни бадыткадым.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Удурланышкак бодалдар

КЫЙГЫРЫГ

Бистиң республикада чер аттарын соора бижип турарының болгаш оларны эдериниң, ындыг чүүлдер болдурбазының дугайында эрткен чылын «Тувинская правда» солунга бижип турган мен.

Бо удаада «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарже «тыва» деп сөстү бистиң республиканың адынче киирер дээш оралдажыышкынымны база катап кылып ор мен. Мээң бодалымны солун арнынга иледедир арганы партия рескому бербейн турганы ол деп бодап тур мен.

Республиканы «Тыва Республика» деп адаар дээрзин чазак бажыныңга дыңнадым, ооң соонда «Шын» солундан база номчудум. Мээң чеди ай бурунгаар көдүрүп келген айтырыымны ам-даа көдүрүп болур деп Президиум ажылдакчылары база чугаалап турлар.

Бо чылдың май 3-те «Шын» солун редакциязынче чоруткан материалымның адын «Кыйгырыг» деп адаан мен. Ол чагааны республиканың бүгү улус депутаттарынга адрестээн мен, ам ол-ла ат-биле Тываның бүгү чонунче кыйгырыг үндүрдүм. Чоннуң депутаттары бистиң тыва деп бурун шагдагы адывысты күш-биле чарып ап турар-дыр. Мээң ынак чонум мени деткиир, шаг-төөгүден бээр тывыскан адын арттырар дээш демиселимни деткиир боор деп бодап тур мен. Ол ышкаш мени тыва филологияның адазы, профессор Ш. Ч. Сат деткиир деп бодап тур мен, ол мээң «Боом даа дээрге Күрүже эвес бе, Хадың хөл дээрге Алгый эвес бе» деп чүүлүмнү деткээн кижи. Тываның хоочун аграр-эртемдени И. Т. Кызыл-оол болгаш ук чүүл үнген соонда мени деткээн өске-даа эштер, оларның аразында бистиң кайгамчык шүлүкчүвүс болгаш очулдурукчувус С. В. Козлова база деткиир боор.

Черле билдингир чүве ужун парламентиге хей шуугап турган херээ чок деп бодаар мен. Бистиң адывысты чаңгыстың санынга «тыва» деп адаар болгай, а хөйнүүнге — тывалар дээр. Боттарының тофа деп адын арттырып алган тофалардан дорайтаан бис бе? «Киргиз» деп өскертип каан адындан кыргыстар ойталап каапкан болгай, якуттар боттарының күрүнезиниң адынга «саха» деп сөстү немеп алдылар. Ынчангаш бисти орустап «тыва» деп хөйнүң санынга «тывалар» азы «тывинцы» деп адап болгай. Паспортка националы дээн черге «тувинец» дивес, а «тыва» деп бижиир.

Амгы үеде биске саналдаан адынга республикага ийи ат тыпсып турар: орустап Республика Тува, тывалап — Тыва Республика. Чогум кымнар бис, тувалар бе, тывалар бе? Тывалар бис ыйнаан. Ынчангаш республиканың ады «тыва» деп аттан укталган турар ужурлуг, республика совет-даа, социалистиг-даа болза...

Хаян ЕНЗАК.
Кедээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады, Красноярскиниң агроуниверситединиң Тыва филиалының кафедра эргелекчизи.

ШЫН АДАП ТУРАР

Эртем кандидаттары К. С. Кужугет («Шын», октябрь 1). Х. В. Ензак олар «тыва» деп сөстү орус дылга өскертпейн ажыглаза, тыва ат орус дылга тывазының-да ышкаш дыңналыр ужурлуг деп турар. «Күрүнениң ады кандыг-даа дылга дөмей болур ужурлуг» — К. Кужугеттиң база бир бодалы ындыг. Ындыг болур турган болза, эки-ле чүве-дир ийин. Ынчалзажок чаңгыс-ла ол ат аңгы-аңгы дылдарга мырыңай дөмей эвес дыңналыр боор-дур.

Чижээ, якут дылга «русский» дээрде «нууччa» деп сөс ажыглаар. Эштерниң-биле алыр болза, якуттар «русский» дээр ужурлуг ышкажыл. Ындыг чүве болза, литвалар Литва дивецер Летува дээр силер, эстоннар Ээсти, грузиннер Сакартвело, армяннар Айастан дивер дээрлер. А бисте орус эштер орус деп биживецер, русский дээр херек деп негээр эргелиглер. Кыдаттар тургаш, орустар оларны китайцы деп шын эвес адап турар дээр, туркатарны база-ла чемелээрлер: бистер чин эвес хань-дыр бис деп.

Кандыг-даа дылга аттар төөгү аайы-биле быжыглаттынып, чоорту ук дылга чаңчылчаан чүүл апаар. Москвада геодезия болгаш картографияның кол эргелелиниң чанында институт бар, ол национал аттарны орус дылче шилчидериниң айтырыгларын өөренип көрүп турар, а чогум ол ажылдың кол принциптериниң бирээзи болза, чаңчылчаан чүүл деп принцип болуп турар.

Тыва, тыва деп аттарны орус дылче Тува, тувинский, тувинцы деп дамчыдып шилчидери ёзулуг-ла чаңчылчаан чүүл апарганы маргыш чок боор. Бистиң республиканывысты, ооң чурттакчыларын база оларның дылын чогум-на ындыг ат-биле орус дылга чугаалаар улустар билир, а орус дылды дамчыштыр делегейниң улустары билир болгай.

«Тува» дээрге «Тываны» соора адап, хажытканы-дыр деп билир болза бети дээрге кенен бодал. Ол ийи сөстүң «тува» дээни чогум-на харын бурунгу үндезинниг хире, чүге дээрге ол шагшагдагы төөгүде Тубо (дубо), Туба, тубалары, тубинцы, тофалары, туха дээн аттарга адаары безин чоок де.

Ынчангаш бо аттарны шын адап турар, республиканың адын Тыва Республика, Республика Тува дээри черле чөптүг, ынчаар артар болза чогумчалыг. Туви, тувинский, тувинцы деп сөстер литературлуг орус дылда шагда-ла быжыглаттына берген хевирлер-дир, а литературлуг хевирлерни камнаар, сагыыр болза чогуур.

Доруг оол МОНГУШ.
филология эртемнериниң кандидады.

Чаа ном

«ЭЛЕЗИННЕРДЕ БООЛААШКЫННАР»

Артем Борбак-оолдуң мындыг аттыг номун — документилиг тоожузун Тываның ном үндүрер чери 8.56 ама хемчээлдиг болгаш 5000 экземплярлыг кылдыр парлаан. Тоожунуң редакторy чогаалчы К. К. Кудажы, рецензиязын база чогаалчы А. Д. Арапчор бижээн, үндүрүлгезиниң редактору А. Д. Сат.

Автор дугайында номда барык чүнү-даа биживаэн болганда, эгезинде ол дугайтыр каш сөс. Артем Сюрюнтеевич Борбак-оол Бай-Тайганың Бай-Талга ядыы араттың өг-бүлезинге 1914 чылда төрүттүнген. Ол кажан беш харлыг турда, иези мөчүп калган. 8-тен 13 харлыынга чедир Хемчик бажының ирик байларының бирээзи Кенден-Хамга хөлечиктээн.

1929 чылда Аксы-Барлыкка хомушкуларның Езуту чагырыкчызының Бедик-Бажыңынга (ынчаарда крышалыг чүгле чаңгыс бажың боорга, ону «Бедик-Бажың» деп адай берген) эге школаны ажыткан. Ооң баштайгы эргелекчизи болгаш башкызы — Совет Эвилелинге өөредилге черин чаа доозуп келгеннерниң бирээзи О. Бак-Көк. Ынчан он беш харлыг Борбак-оол ол-ла чылын чаа ажыттынган школага эш-өөрү-биле кады өөренип киргеш, 1934 чылда дөрткү классты чедиишкинниг доозуп алган.

Эртем-билигге сундулуг чээрби харлыг оол өөредилгезин уламчылаарын шиитпирлээн. Ынчангаш Тываның найысылалы Кызыл хоорай кайы сен дээш Бай-Тайгазының Бай-Талындан чадаг базып чоктапкан. Амгы ышкаш үзүк чок чоруур автомашиналар ынчан кайда боор. Кызылга тос хонгаш, кылаштап чедип келген. Шериг назылыг кижи Тываның Араттың революстуг шериинң (ТАРШ-тың) хүрээлезинге кирген. Шеригниң хуусаалыг албаның арттирип, дайынчы чепсекти шиңгээдип алган соолунде, ТАРШ-ка ол артып калган. Баштай Тываның Аныяктарының революстуг эвилелиниң (ТАРЭ-ниң), а ооң соолунде Тываның Араттың революстуг намының (ТАРН-ның) ажылын дайынчылар ортузунга чорудуп келген. Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтузунче баар эки турачыларны белеткээриңге, кижизидеринче улуг үлүүн киирген. Фронтуже эки тура-биле баар дугайында билдириишкин бижээн эң баштайгы тываларның бирээзи — А. Борбак-оол. Ынчалзажок тылга ол чугула херек болган.

ТАРШ-тан 1943 чылда партия ажылынче ону шилчиткен, а оон ТАРЭ ТК-ның кадрлар талазы-биле, ВЛКСМ обкомунуң база кадрлар талазы-биле секретарынга ажылдаан. 1948 чылда областың партия школазын дооскан соолунде, ону СЭКП Барыын-Хемчик райкомунуң бирги секретарынга соңгаан. 1951 чылда Москваже партияның дээди школазынче өөренип чоруткан. Ону 1954 чылда доозуптарга, ол-ла чылын Тываның Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң даргазының оралакчызынга томуйлаан. 1968 чылда пенсияже үнгүже чедир ол албан-дужаалга ажылдап, 1930-40 чылдарда болгаш 1950 чылдарның эгезинде Тывага репрессиялар үезинде барымдаа чок черге шииттирген хөй кижилерниң херектерин катап сайгарып көөрүнге, оларның чаагай адын дедир эгидип, агартырынга КАК органнарынга ажылының баштайгы хүнүнден эгелеп улуг үлүг киирген.

А. С. Борбак-оолдуң ному — документилиг тоожузу төөгүнүң архив документилеринге бүрүн даянган. А ол боду — 1930—40 чылдарла болгаш 50 чылдарның эгезинде Тывага коргунчуг болуушкуннарның дириг херечизи. Ынчангаш чаа номда бүгү тоожулал Тываның ол үе-чадада төөгүзүн шыны-биле тоожуп турар дээрзинге бүзүрээр мен.

«Элезиннерде боолаашкыннар» ийи кезектен болгаш 25 эгеден тургустунган. Бирги эгени «Төөгүнүң кара арыннары. Кижилерниң салым-чаяаны», ийигизин —«Ок тыынмаан Агбаан. Кымның буруузул?» деп адаан. Бирги кезектиң иштики эгелери: «Шынны ажыы-биле», «Багын сөглээрге, бачыды арлыр», «Улусчу революция болгаш контрреволюция», «Репрессияларның эгелээни», «Нүгүл», «Ханныг истер», «Репрессиялар «маадырлары», «Караңгы чылдар», «Кара туразында аажылал», «Хаг одундан халап...», «Каткы бажы ханныг», «Дөртеллирзин кыра боолаан», «Кацнаттынган тура-сорук», «Хамчык». Чүнүң, кымның дугайы дээрзин эгелер боттары сөглеп турар деп бодаар мен.

Тыва улустуң эрткен төөгүзүн амгы болгаш келир салгалдың кижилери шыны-биле билип алырынга А. С. Борбак-оолдуң ному дузалаар дээрзинге база бүзүрээр мен. Ынчаарга төөгүнү чогаадып болбас, а ол кандыг турган болур, ол-ла хевээр ону көргүзер херек деп, чээрбиги чүс чылдың эң улуг угаанныг бодалчыларының бирээзи В. И. Ленин чаңгыс эвес удаа чугаалап, бижип чораан болгай. Тывага чаңгыс кижиге чүдүүр турган бужар, бачыттыг болгаш ондактыг чорукче, ооң ханныг уржуктарынче кичээнгейни авторнуң угландырганы таварылга эвес деп санаар мен.

Маңаа холбаштыр тоожунуң редактору сураглыг чогаалчы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы 1990 чылдың май 16-да-ла мынчаар бижээниң «Элезиннерде боолаашкыннарның» 181 арнында капсырылга хевирлиг кылдыр база парлаан: «А. С. Борбак-оолдуң номун бижип дооскаш, кылган түңнели кончуг дидим болгаш чаныш-сыныш чок болган: «Кымның буруузул?».

Моон мурнунда Токаның адын безин адаарындан коргар турган бис. Өлген соонда безин. Ам-даа чамдык удуртур эштер, Ю. Аранчын ышкаш эртемденнер бүгү-ле буруну Сталинче чуүй каарын оралдажып турар.

Тывага боор турган кээргел чок репрессияларга О. Полат, Н. Товариштай, С. Шоома болгаш өскелер-даа буруулуг болбайн аан, ынчалза-даа ооң эге баштының, хей-аът киириикчизи кымыл деп айтырыг туруп турар.

Ол хүну келген чидиг айтырыгга дорт, дидим харыыны А. С. Борбак-оол берип шыдаан.

Бо дээш «Элезиннерде боолаашкыннар» үнелиг.

Токага чүдүүр турган чорукту туюулунга чедир сойгалаары—чугула солун чүүл эвес, бистиң амыдыралывыска, келир үениң кижилеринге чугула. Кижиге чүдүүр чорук катаптавазын дээш, «Элезиннерде боолаашкыннарны» парлап үндүрер херек».

30—40 болгаш 50 чылдарның эгезинде Тывага коргунчуг, шынап-ла, чүрек саргыыр каржы доошкун, кээргел чок база деңнии дерзии үүлгедиглерниң эгезинде он дөрт харлыг турдум. Ынчангаш ханныг ол болуушкуннарның дириг херечилериниң база бирээзи мен. К. К. Кудажының түңнел бодалынга бүрүн каттыжар, ону деткиир мен. Шынныг чүве шынныг, чөптүг чүве — чөптүг-ле болгай.

Төөгүнүң архив документилеринден чамдык фото-чуруктарны номга ажыглап киирген. Чижээ, ындыг чуруктарның бирээзи номнуң 48-ки арнында парлаттынган. Бөлүк кижилерниң аразында С. Токаның, С. Чүрмит-Тажының кожа олурарын 4 болгаш 5 саннар-биле тырыкылап көргүскен.

Алексей ДУГЕРЖАА.
Журналист.

АҢЧЫЛАР АЪТТАНЫПКАН

Бо чылдың аңныыр сезону эгелээни-биле холбаштыр республиканың аңныыр-тывыш ажыл-агый бүдүрүлге каттыжыышкынының чиңгине директору Мышкыр-оол Чолдак-Ашакович Монгуш-биле ужурашкаш, оон чамдык айтырыгларны салган бис. Бистиң салган айтырыгларывыска ооң берген харыыларын моон адаанда парладывыс.

— Бо чылын өлүк аңның «дүжүдү» кайы хире болганыл? Ырак-узак тайгаларже аңчылар аъттанып үнер бетинде олар-биле хурал-суглааны эрттиргилээн-не чүве ыйнаан? Бо чылдың аңныыр сезону кажан эгелээнил, кажан доостурул, Мышкыр-оол Чолдак-Ашакович?

— Чер-черлерге аңчылар хуралдарын эрттиргилээн бис. Зоналар аайы-биле хуралдар база болган. Бистиң каттыжыышкынның харысалгалыг ажылдакчылары ол хуралдарга киржип, бо чылын аңчыларның мурнунда салдынган сорулгаларны, тыпкан өлүк бүрүзүн бүрүн дужаар, ону өскээртен келген чиижең кижилерге улуг өртектерге бузуруп сада бербезиниң талазы-биле хемчеглерни ол хуралдарга ажыт-чажыт чогу-биле чугаалашкан чүве. Шынап-ла, моон мурнунда чылдарда өлүк өртээ шоолуг эвес турда, аңчылар өлүрген аң-мениниң кежин чартыын дужаагаш, чартыын бузуруп алгаш, ийи-чаңгыс чиижең кижилерге шоолуг-ла улуг эвес өртекке, азы бир-ийи шил арагага орнаптар турганы чажыт эвес-ле болгай. Ону болдурбас талазы-биле хемчеглерни база ап эгелей берген бис.

Бүгү аң-меңни өлүрериниң сезону бо чылдың октябрь 1-ден эгелей берген. Ол келир чылдың январьда доостур. Ынчангаш аңчыларга бо хуусаа четчир деп санап турар бис. Аңныыр-тывыш ажыл-агыйларының штадында турар аңчылар болгаш чыл-чылы-биле аңнап келген эки тура аңчылар «чымчак алдын» тывыжынче аъттанып үнген. Оларның кижи бүрүзү сезон ажыттынар бетинде ыяк белеткенип алган.

— Рынок харылзаазынче шилчип турар үеде үнелиг аң кежиниң чаңгызы-даа ийи-чаңгыс алыксак-чиксек кижилерниң холунче кирбезин дээш, республиканың экономиказынга когарал чедирбезин дээш аңчыларның тыпкан олчазының өртек-үнезин бо чылын база бир өскээр көрген-не чүве ыйнаан?

— Ол шын айтырыг. Бо айтырыг бистерни, аңныыр-тывыш ажылдакчыларын шагдан бээр-ле амыратпайн, дүвүредип келген айтырыгла болгай. Шынап-ла, өртек-үнези улуг аң кештери чиижең кижилерниң холунга кирип, «бузут» экономикага «дузалай» бээрге, амгы рынок харылзааларының үезинде республиканың экономиказынга элээн аарышкылыг салдарны чедирери чугаажок деп чүвени эки билип турар бис.

Бо чылын аңчыларның тыпкан өлүүн чидириг чокка бүрүн хүлээп алыры-биле бир киштиң хүлээп алыр өртээн үш катап, өске өлүктүң өртээн ийи катап улгаттырар дугайында республиканың Министрлер Чөвүлелинге санал киирервиске бистиң ол саналывысты деткээш, тускай доктаал хүлээп алган. Ук доктаал хүлээп алдынган соонда Красноярскиниң өлүк хүлээп алыр баазазындан база бир өөрүнчүг медээ келген: киштиң, дырбактыгның, чекпениң хүлээп алыр өртээн дөрт катап, а өске аңнарның үш катап өстүрүп болур бис. Бо биске кончуг эки боор турар. Бо айтырыгны Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы-биле база дугуржуп чугаалашкан бис. Өлүктү хөйнү хүлээп алгаш, ону хөйнү-ле дужаар болзувусса, рынокче шилчилгениң бо берге үезинде артыкшылдыг өлүүвүс-биле чурттуң ол-бо черлери-биле экономиктиг харылзаа-даа тударывыста, бараан-сараан, аъш-чем-даа орнажып алырывыста биске эки боор турар. Республиканың экономиказын быжыглаарынга ол-даа болза дузала-дыр. Тыпкан өлүүвүс-биле машина-техника-даа орнажып ап болгай-ла бис. Өлүктү арбын тыпкаш, күрүне чагыын күүседип алгаш, оон соонда республика иштинге ажыглаары-биле девискээр аайы-биле чагыгны күүседип алган соовуста, арткан артыкшылдыг өлүүвүстү өске черлерге садып сайгаргаш, бараан-сараан садып алгай бис. Ынчангаш бо чылын бистиң аңчыларывыстың мурнунда харысалгалыг сорулга туруп турар.

— Моон мурнунда чылдарда аңчы кижиге болгаш аңчы бригадаларга ынча өлүктү дужаар кылдыр онаалда безин каар турду. Олар ол онаалдазын күүседип алгаш, арттыр тыпкан өлүүн чиижең кижилерге куду өртекке, харын-даа бир-ийи шил арагага орнаптар турганы чажыт эвес болган. Бо чылгы сезонда ындыг чоруктарны болдурбас дээш кандыг хемчеглер алдынарыл, эш чиңгине директор?

— Тожунуң болгаш Тере-Хөлдүң совхозтарының аңчылары база бар болгай. Олар чылдың-на арбын өлүктү дужаап келген. Ынчалза-даа ийи-чаңгыс аңчылар тыпкан өлүүнүң чамдыызын дужаагаш, арткаңын чиижең кижилерге бүдүү садыптар турганы чажыт эвес болдур ийин. Хамык ужур хүлээп алыр өртектиң эвээш турганында. Ынчангаш чамдык аңчыларның тыпкан өлүүн бир-ийи шил арагага орнаптар турганы ында боор. Дөмей-ле халас баар чүвени дээш ынчаар «садыглап» турганы чадавас. Бо бүгүнү өөренип көргеш, бо чылгы аңныыр сезонунда аңчыларның тыпкан өлүүнүң төлевирин бир янзы көөр деп турар. Бо аңныыр сезонунда бир киш кежин хүлээп алыр өртээ 450 рубльден кудулавас, а диинниң 10 рубль ажыг болур. Ынчалза-даа дужаап турар өлүктүң шынарын база көөр апаар. Черле ынчаш өлүк дужааган аңчыларга идиг бээри-биле ховар барааннар садарын база көрүп турар бис. Ховар барааннарны, далган, чигир, үс, идик-хеп аймаан аңчыларга фондудан дашкаар чүге садып болбас деп. Арага-дарыны-даа дужааган өлүүнүң санын көрүп тургаш, чүге садып болбазыл? Бо бүгүнү база өөренип көрүп турар бис. Аңчыларга шак мынчаар идиг бээри тон чугула боор турар. Ынчан аңчыларның тыпкан өлүү долузу-биле биске кирип кээр боор деп идегеп турар бис. Чаңгыс кеш-даа соора чарывас ужурлуг. Ынчангаш бо чылын тыпкан өлүүн четче дужаарын кереэ чарып келген аңчыларга чагыг орар-дыр бис.

— Бо чылын «дүжүт» кайы хирел? Чеже хире аңчылар тайгаларже аъттанып үнер деп турарыл?

— Бистиң санап турарывыс-биле алырга, бо чылын «дүжүт» багай эвес боор турар. Кереэ чарып турар улус хөй. Бо чылын 2500 ажыг аңчылар «чымчак алдын» тывыжынче аъттанып үнер. Оларның чамдыктары чедер черлеринде четкилей берген, чурттаар оран-савазын шагда-ла белеткеп эгелей берген. Аңныыр-тывыш ажыл-агыйларының штатта турар аңчылары быжылгаан черлерлиг, ооң девискээринде бичии казанак бажыңнарлыг чүве. Совхозтарның аңчылары тыпкан өлүүн совхозтарынга, штатта ажылдап турар аңчылар аңныыр-тывыш ажыл-агыйларынга дужаар.

— Ырак черде аңчыларның тыпкан олчазын канчаар хүлээп алыр деп турар силер?

— Аңчыларның тыпкан олчазын хүлээп алыры-биле ынаар өлүк хүлээп алыр тускай кижилерни вертолёт-биле чорудар бис. Ону ноябрь айда-ла организастай бээр бис. Ол кижи акша-төгериин, бараан-сараазын ап алгаш чоруур кылдыр организастаар бодап турар бис.

— Сөөлгү айтырыг. Аңчыларның ок-чемзек-биле хандырылгазы кандыг болганыл? Бо чылын чеже рубльдиң «чымчак алдынын» күрүнеге дужаар планныг силер?

— Аңчыларның бо чылын ок-чемзек-биле хандырылгазы чүгээр деп болур. Аңчыларга 1200 сыгыр октуг боону, 250 хире дүүргени бээр бис. Сыгыр октуг бооларга 928 муң окту үлээн. Моон мурнунда чылдарда Тожунуң совхозтарының аңчыларын херреглекчилер ниитилели ок-чемзек-биле хандырып турду. Ам оларны бис хандырар апарган бис. «Тере-Хөл» совхозтуң аңчыларының хандырылгазы эки. Бо аңныыр сезонунда тере-хөлчүлерниң тыпкан өлүүн канчаар хүлээп, оларга кандыг дузаны чедирзе эки дээрзин база-ла өөренип көрген чүве. Бо талазы-биле боттуг хемчеглер алдынып турар. Ырак черлерден барып аңнаар аңчыларны вертолёттар-биле чедирер деп турар бис. Бо аңныыр сезонунда эрги өртек-биле санаарга 1 миллион 500 муң рубльдиң «чымчак алдынын» күрүнеге дужаар планныг улус бис. Ол дээрге эрги өртек-биле санаарга ындыг. Бир эвес киштиң, дырбактыгның, чекпениң өртээн Красноярскиниң алгы-кеш хүлээп алыр баазазы дөрт катап, өске өлүктү үш катап өстүргеш, хүлээп алыр чүве болза, бо көргүзүг оон-даа хөй болур-дур ийин але.

Маннай-оол ОЮН интервьюну кылган.

- **Киштиң, дырбактыгның, чекпениң өртээн дөрт катап өстүрген.**
- **Киштиң өртээ 450 рубль.**
- **Дииңниң өртээ 10 рубль.**
- **2500 аңчылар «чымчак алдын» тывыжынче аъттанган.**
- **Эрги өртек-биле 1 миллион 500 муң «чымчак алдынны» дужаар.**

Номерден номерже

А. АВТОРХАНОВ.

СТАЛИН КАНЧААР ӨЛГЕНИЛ?

Номдан үзүндүлер

(Уламчызы. Эгези 156-167 «Шында»).

Херек чүгле ол шиитпир-биле кызыгаарлаттынмаан. Национал республикаларга ийиги секретарьларның институдун чок кылып эгелээн. Ону Сталин тургускан турган. Ооң ужур-утказы мындыг: партия ТК-ның бирги секретарын националдардан соңгуур, а ийигизи — орус, шуут-ла дорт ТК-дан болур ужурлуг. Чоннуң дылын-даа, төөгүзүн-даа, культуразын-даа ол билбес, ону билген херээ-даа чок деп санаар турган. Ол дээрге туруп кээп болур таарымчалыг эвес чүүлдерни карактаар, ол дугайында дыңнадыр кижидир ийин. Чүгле ёзулуг-ла Дон Кихотсуг кижилер боттарын чогум-на бир дугаарлар бис деп санаар турган (чижээлээрге, Туркменияга Бабаев, Азербайджанга Мустафаев, Дагестанга Даниялов, Грузияга Мжаванадзе, чогум-на ол дээш оларны ТК ажылдарындан хостап каапкан болдур ийин). Херек кырында бир дугаар — ол дээрге ийиги секретарь-дыр, а биргизи — анаа-ла ат чалаан ооң чанында национал чыт киирген кижи-дир ийин. Национал республикаларда чүгле орус азы орусчуй берген кижилер ээлээр ужурлуг албан-дужаалдар турган болгаш ам-даа бар. Ол дээрге шериг округтарының командылакчыларының, гарнизоннар начальниктериниң, кызыгаар отрядтарының начальниктериниң, республикаларның КАК даргаларының, иштики херектер министрлериниң, эвилел чергелиг бүдүрүлгелерниң директорларының дээш оон-даа өске кижилерниң албан-дужаалдары ышкажыл.

Эвилелдешкен республикаларның министрлер чөвүлелдериниң даргаларының бирги оралакчылары, бүгү-ле министрлерниң бирги оралакчылары (бир эвес министр боду орус эвес болза) шупту орустар боор-ла болгай.

Ол бүгүнүң кайгамчыктыын, харын-даа бужарын Берия угаап-билген болгаш, ол дугайында өскелерге-даа билиндирип шыдаан-даа хевирлиг. Украина болгаш Белоруссиядан эгелээннер. Аңаа бирги секретарьлар безин орустар турганнар. Украинага Л. Мельниковту украин Кириченко-биле солааш, Белоруссияга Патоличевтиң орнунга беларус Зимянин олурупкан. Латвияга ТК-ның ийиги секретары В. Ерцовту латыш В. Круминьш солаан.

Өске республикаларга ээлчег ол хевээр четпээн: июнь 26-да Берияны тудуп хоругдаан. Кыдыкы девискээрлерге сталинчи национал политика ол хевээр арткан.

Ам бирги одуругже Хрущев үнүп келген. Берияга удур хөделиишкиннерни Хрущевтуң Сталин өлүр чыдырда-ла эгелээнин сактып кээп болур бис. Сталинниң өлгенинге Берияның өөрүшкүзүн чажырып шыдавааның Хрушев эскерип турган-на болгай. Ынчалза-даа бодунуң өөрүшкүзүн база арай деп чажырып турган болдур ийин. Ынчалза-даа оон өөрүшкүзү долу эвес боор ужурлуг: ол Сталинден коргар турган ам Бериядан оон-даа артык коргар.

Берияны канчап Сталинге чыпшыр идиптерил (оон-биле кады ам чаңгыс бор бак арткан сүлчээчизи Маленковту оон канчап адырып алырыл) — Хрущевтуң бирги сорулгазы ол турган. Алызындан аажок кажар Хрущев ону боттандырарынга бодунуң хайнып турар энергиязын болгаш талантызын ажыглап эгелээн. Сталинниң өлгениниң соонда байдалды ол аажок нарын, берге кылдыр чуруп көргүзүп турар:

«Сталин өлүп калгаш, биске салгал дамчаан өнчү кылдыр дүвүрээшкинни болгаш коргуушкунну арттырып каан. Ол дүвүрээшкиннер болгаш коргуушкуннарны биске мөңгеде арттырар дээш бүгү-ле чүүлдерни Берия кылган. Мен Берияга шагдан бээр бүзүревес чораан мен. Берия дээрге даштыкы политикага авантюрист кижи ышкажыл деп, Маленковка болгаш Булганинге шагда-ла чугаалап келген мен. Оон бодунуң туруштарын быжыглап, эң кол албан-дужаалдарга бодунуң кижилерни салып турарын билип турган мен».

Хрущевка бүзүревес кандыг-даа барымдаа бисте чок. Берияга удур сүлчээни база баштай чүгле демги-ле сүлчээчилери-биле эгелээш. Чүгле оон соонда Политбюронуң өске кежигүннерин ээледип эгелээн. Ынчангаш 1953 чылдың июль 10-да эртен совет кижилерниң «Правда» солунну номчааш кайгап ханмааны-даа аажок болур ужурлуг:

«Каш хонук бурунгаар Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының Пленуму болуп эрткен. ТК-ның Пленуму Л. П. Берияның партияга болгаш күрүнеге удур ажыл-чорудулгазының дугайында ТК-ның Президиумунуң — эш Г. М. Маленковтуң илеткелин дыңнаан болгаш сайгарып чугаалашкаш, Л. П. Берияны ТК-ның составындан үндүрер Коммунистиг партияның болгаш совет чоннуң дайзыны болганы-биле Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының кежигүнүнден үндүрер деп шиитпирни хүлээп алган».

ТК-ның ол Пленумунга база декабрьда болган суд чорудулгазынга-даа Берия тооп турган. Суд чорудулгазы дээрге Берияның өске кижилерге хамаарыштыр эвээш эвес чорудуп келгени ышкаш арын чагган шии көргүзүү болган.

Хрущев даштыкы корреспондентилерге Берияны тудуп хоругдааның болгаш өлүрткениниң дугайында бо-ла чугаалай бээр чораан. Аңгы-аңгы чугааларга ооң күүседикчилери өскерлип турза-даа, чугааның кол сюжеди, тургузуу колдуунда өскерлиишкин чок боор турар.

Бир чугаа ёзугаар алырга, Берияның өлүмү мындыг. Бир эвес Берияны өлүрбес болза, ол Президиумнуң бүгү кежигүннерин узуткап каап тар дээрзинге Хрущев баштай Маленков болгаш Булганинни, оон соонда ТК-ның Президиумунуң өске-даа кежигүннерин бүзүредип алган. Оларның шуптузунуң ол дугайында бодап турганы чугаажок, ынчалза-даа кандыг-бир өске кижиге чугаалаарындан коргар турган болбайн аан. Хрущев кортпаан. Берияга удур операцияны канчаар боттандырары-ла бергедеп болур турган. ТК-ның Президиумунга азы оон Пленумунга ону буруудаткаш, ажылындан хостап каап тары болдунмас херек. Бир эвес Берия ол буруладыышкыннар дугайында билип кагза, күрүне эргилдезин боттандыргаш, бодунуң шупту удурланыкчыларын боолап каап тар-ла болгай. Ам база-ла бүгү-ле кара сагыштыг кууруумчуларының идегелдиг чепсээ — мегелээшкин, кортпакташкын, ая. дузак салыры арткан. А бо талазы-биле Берияга деңнежири барык болдунмас болганда, меге-биле дузактаашкынны аажок билдилиг аайлаштырары эргежок чугула. Ынчангаш Берияга удур операцияны Совет Армияның чайгы өөредилгелериниң эгелээри-биле холбаштырар деп шиитпирлеп алганнар. Москва шериг округунуң өөредилгелеринге элээн каш Сибирь дивизиялар киржир ужурлуг (бир эвес Москва дивизияларынга Берияның талалакчылары тыптып келзе канчаар). Министрлер чөвүлелиниң хуралынга камгалал министри, оон оралакчылары, Кол штабтың начальниги өөредилгелерниң канчаар чорып турарының дугайында доктаамал илеткээр ужурлуг. Ынчангаш дыка хөй шериг кижилерниң чалаан.

(Уламчылыг).

Бай-Даг школазы 50 харлаан

ТАРАЗА-ДАА, ЧУРТУ ЧАҢГЫС

Тываның өске бүгү школалары-биле бир дөмей, хөй-хөй кадрларны дарганнап өстүрген бо школаның баштайгы өөреникчилериниң, башкыларының ийи төлээлекчизинге сөс берип, оларның кыска сактыышкыннарын парладывыс.

Улуг дайын тиилелгелиг доозулган чылын, он тос харлыг тургаш, бо школага башкылап бардым. Школа эргелекчизи ынчан Оюн Сандан-оол (Таңды чурттуг, эрес-кайгалзымаар, ырак-узак черлер кезиринге ынак, эки аът мунуксаар, тыва идик-хептиг, эт-септиг кижи чүве), ийи башкы турдувус. Дараазында чылын Сандан-оол чоруптарга, эргелекчилей бергеш, дөрт чыл хире ажылдадым, мени А. Д. Арапчор солаан.

Ынчан школаның ниити байдалы дыка бөдүүн: «борбак дазылга» дээр интернаттыг, столовайлыг, каш класстыг школалыг. Повар Быштак-оол, сөөлзүреди «Хлеб-кадай» аңаа ажылдады. Аъш-чем база хирелиг, аалдардан ээлчежип эккээр.

Школага арай таарзынмайн, чанаттаар чүүлдер турган. Оларны аъттыг, чадаг сүрер ажыл үнер. Чижээ, бир таварылга. Чоодур Хүлер-оол Тарлашкын-Аксынче чадаг чаныпкан. Эргелекчи Конгар-оол башкының аъткарган, оозу элээн болганда, корткан, сирилээн, куруг келген: башкызын көрүп каан Хүлер негей тонун аңдара кеткеш, бууралыг тевелер аразынче базып кире берген болган.

Уругларның идик-хеви баштай боттарының турду. Сөөлүнде, күрүнениң халас хандырылгазынга киирген-де, шыырак апарган.

Уруглар чогум өөренирнге хөлчок сонуургалдыг. Башкылары-биле дыка найыралдыг: кады ойнаар, агаарлаар, походтаар, күзүн койгуннаар, чазын Хем-Аксындан куштаар, кыжын дазылгаларынга бөдүүн танцылар теп ойнаар, кажыктаар, чурук чуруур, тоолдажыр, тывызыктажыр...

Бо школага өөрениң турганнардан кандыг-даа мергежилдиг, талантылыг ажылчыннар, албан-хаакчылар хөй болган.

Билирим башкылар дугайында каш сөстен бижип көрейн. Хонакпан Биче-Караевич Куулар Баян-Тала чурттуг. Нарын алдын уругайының эге клазын хаапта, Бай-Дагга келген. Шоолуг чүве ыттавас, мөге-шыырак көстүр, күдер кара эр-ле болгай. Шыдыраалаар, бөмбүктээр. Куштаарынга ынак. Сиген, тараа ажылынга мергежээн. Чамдыкта: «Чеди алышкының хеймери мен. Чуртум ырак» деп муңгараан орар. Кузнецова, Илендеева — эң баштайгы орус дыл башкылары, Россияның төп областарындан келген. Владимир Крыцин (Моряк) деп башкы база турду. Кыргыс Нүрзет 1949 чылда келген.

Ажыл-агый эргелекчилери — завхозтар дээрге башкылар-биле дөмей чугула кижилер-дир. Игилдээр Шоюң ирейни, Ендан чурагачыны, Ензак Чаданы, Кежик-Хөөнү сактып ор мен.

Араттарның ажы-төлүн
Эртем-номга өөредир дээш,
Алтай-Саян ындыындан бээр
Эргим башкы бо-ла келир...
Көк-Даш суурнуң баштак чону
Хөглүг-омак салымныг чон.
Шоюң ирей уран чүүлүн
Чоргаарланып сактып чор бис.
Оон аңгыда:
Чоржаң, хайлыын, аъдывыс бар,
Шошкуп орда трактор-ла.
Чай, кыш чок дузазын көөр
Чаңгыс эки хөлгевис ол.
/
Силерниң Алексей ДАМДЫН.

УРУГЛАРЫМ УРУГЛАРЫ ӨӨРЕНИП ЧОР

Бистиң Бай-Даг школазын тударыбиле 1940-41 чылдың кыжынында тудуг ыяжы чудукту сөөртүп белеткээш, удур кылып эгелээн.

Арбаннар аайы-биле өреге бүрүзүнге чудук, токпакты онаагаш, тайгадан кезип белеткеп, аъттыг, тевелиг тереглилеп, шанактап эккеп, тудугжулар школаны тудуп кирипкен. Ол кыжын Бүлдей-оол ачазы Манчык Араптан ирей сут-биле кады Хиреңниг арты Белдир-Өдек деп черге кады кыштап олурувуста, ачамны Лоовай биле иелдирзин школа тудуу дээш аппарган, олар школаның баштайгы тудугжулары.

Школа дөрт өрээлдиг, узун коридорлуг, чиигистээш салган чудук-биле кылган, чугай, малгаш-даа чок, изиг-демирлер өрээлдер саныңда, топчан оруннарлыг, сиген, матрацтарлыг, чаңгыс каът соңгаларлыг. Эгезинде соңгаларын шил орнунга ак пөс-биле дуглаан турган. Столовазы чедир кылдынмаанындан арбаннар аайы-биле бир-бир өглерни хондургаш, чемгерип турган. Ооң соонда өглеривис кожүп, кыштагларынче чораан соонда, Күржеп акыйны (Маадыр-оолдуң төрээн ачазы) поварлаткан. Оон столовая кылган, бир хүнде бир өөреникчиниң ада-иези чем эккээр, ээлчег ёзугаар ада-иелеривис өөреникчилер чемгерер хүнүн үспес. Баштайгы башкывыс Очур. Ийи класска бисти чарган. Ол чылдар дайын үези, бүгү чүве кончуг ховар үе.

Ийи дугаар чылдан эгелээш башкылар немешкен, Чозар деп башкылыг апарган бис. Ооң соонда Чодураа чурттуг Бугалдай деп башкы (Тес-Хемниң Чодураада Адыяа башкының акызы) келди. Ол башкывыс аарааш, удатпайн чок апарган. Бүгү өөреникчилер, башкыларывыс шупту кажыыдап турдувус. Алексей Дамдын башкывыс база эге чылдарда-ла биске ажылдап келди.

Ол үеде сентябрь 1-де өөренип эгелээш, май 1-ге чедир чанмас, дыштанылганы школага эрттирер. Чаңгыс-даа башкы турганда, дыштанылга организастыг эртер.

Дайын үези болгаш, өөреникчилерни каң дег чурумнуг болур деп башкыларывыс сургаар, чыскаалдар кылып марштап, походтап, чүнү кылбас дээр. Арыг-аргага ийи үстүп алгаш үигеп-сөөп, бир бөлүүвүске удур халдаан болуп ойнап турдувус. Бисти чемгерер поварларывыс база солчуп турду. Иргит Шоюн ирей поварлап эгелээн. Ол ирей игилдээр, бызаанчылаар, ырлаар, танцылаар, бис-биле концертке киржир. Школаларже концертке калы чоруур. База бир үеде Дирчинчап акый (Окчаа, Эне сүтларның ачазы) база-ла биске поварлап ажылдап турган. Ада-иелеривис Май 1-ниң байырлалынга ээрлиг аъттарын четкилепкен, өөрүшкү-хөглүг келгеш, байыр төнерге уруг-дарыын алгаш, тарап чанар турган.

Бо үениң байдалынга амдаа негелде четпес-ле боор турар, а бистиң ол үевисти бодаарга, бүгү чүве четчир үе боор чүве-дир. Дээди эртемниг башкылар, эмчилер, ажылдакчылар — «кыдыындан кыра-ла» чон эртем-билиглиг болгай.

Ол үеде Бай-Даг сумузунуң 5 дугаар арбаны Тарлашкынга турган, оон биске Апыкаа акый сугну эккеп хондурган. 5-ки арбанның уруглары ол өгте чеменип турдувус. Олардан Марлен Чигжит-оол, Апыкаалар — Хүлер-оол, Сундуй. Доварышдай бар. Мээң бодумнуң коданымдан мен биле кады өөренип чораан дуңмаларым Дүпчүр Бригад Санчыевич, Маады Севилей Бижээхөөевна олар чүве.

Бодумнуң ажы-төлүм шупту-ла мээң эге үжүк танып алган школамга өөренип, өзүп алдылар. Уругларым, оолдарымдан эрткеш, оларның ажы-төлү өөренип турлар.

Тыва чонувус, чуртувус, Эрзин кожуунувус, төрээн Бай-Даавыс, сумувус, өзектеп өөредип, өстүрүп турар школавыс ам-даа сайзыраңчаштарга тыва кижиниң мөзү-шынарын тургузуп, чурттуң салгалын эртем-билиг-биле чепсеглеп турзун! Хүнден хүнче сайзыралы өзүп, ат-алдары бедип турар болзун деп күзедим.

Маскыр КЫР.
Маадыр-ие.

СТУДЕНТ БАШКЫЛАП ТУР

ЧУРУКТА: Кызылдың педагогика институдунуң дөрткү курузунуң студентизи Александр Спартакович Уйнукай бо хүннерде өөредилгезиниң практиказын эрттирип № 2 ортумак школада башкылап турар.

Ол школаның мурнакчы ажылдыг, дуржулгалыг башкызы Нина Ондарның бирги класска кичээлдерни эрттирериниң уран аргаларын студент кичээнгейлиг дыңнап, билип ап турар. Дараазында хүннерде студент уругларны бижииринге, чуруурунга, саннар бодаарынга өөредип эгелээр.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Спорт спорт, спорт

МӨГЕ МАРТААЖЫК

Хемчиктиң Шеми аксында оъттуг-сигенниг, балык-байлаңныг, кат-чимистиг делгем алаактарга кезек ооржактар чурттап чорааннар. Оларның бирээзи Бачыкай Кара-Ашакович Ооржак деп уран-шевер кижиниң өг-бүлезинден үш дугаар оол 1923 чылда төрүттүнген. Оон адын Мартаажык дээр. Мен ооң чээни кижи мен.

Бо бөдүүн кижи хып дээн кончуг аныяк үезинде, 1942 чылда, дайынның кончуг кадыг-дошкун үезинде АРШ-тың шериинге келдирткеш, 1947 чылда халажып келген. «Хол изин бут чандыр баспас» дээр тыва улустуң үлегер чугаазы бар. Ынчангаш мен чоок төрел кижи болганымда, ооң төөгүзүн шору билир кижи мен, солун кижи чүве, ону билип ха-дуңмазы болгаш бодунуң кыстары-даа сонуургаар боор деп бодаар мен.

Сүт-Хөлдүң Шеми-Аксының делгем алаактар аразынга шаг-шаанда Ооржак Кара-Ашак дээрге шолазы, шын ады Хунапай деп тараачын, аңчы, балыкчы кижи чурттап чораан чүве-дир. Ол Кара-Ашактың улуг уруунун (ады Аңгыр) оглу кижи мен. Ооржак Кара-Ашактын ажы-төлү хөй турган. Мээн кырган-авамның улуг уруу Аңгыр дээрге ийис эжи, база үш дугаар кыс кижи турган дээр. Оон бичези мөгениң адазы Ооржак Бачыкай, оон бичези өг чазаар, балыкчы, аңчы Ооржак Данзыр (шолазы Какпалыг). Оон бичези Ооржак Кунзут (шолазын Кыртылаа дээр, думчууунда дымаазын ишкээр кыргырткайндыр тырткаш, дуңгуруптер кижи) дээр чүве. Бо ашактар мээн авамның чиигине даайлары чораанызр.

Авамның даайларын болгаш кырган-авамны бичиимде көрүп шаг болган мен. Олар чонунга кончугла эки, хүндүткелдиг чорулар. Оларның адын адавас, шупту шолалыг турган.

Мөгениң адазы Бачыкай мен он хар четкижемге чораан чүве— бодунуң бажын суг-биле өттүргеш, баш чүлүүр бижек-биле чүлүп алыр кижи чораан. Ынчан кырый берген турган, ынчалза-даа сергек, ооң кылган ээзерин Хемчиктиң кайы-даа булуңундан кээп садып алыр чүве.

Мөге Мартаажыктың төөгүзүнде база бир солун чүве бар, чүл дизе оон иези аныяк тургаш, кончуг мөге турган-дыр. Кара-Ашак (Хунапай) бодунуң дуңмазы Доора-Даван деп кижи-биле черге тараазын буга, шары-биле бастыргаш, бичии-бичии хөм барбаларга шарыга чүдүрер кылдыр савалап алгаш турганнар. Ындыг барбаның биреэзинге 50 кг кирер. Ол аразында оларның кенни, мөгениң төрээн иези инек көрүп чораш, бодунуң беглериниң шаңнынга кылаштап келген чүве-дир. Кара-Ашак дуңмазы Доора-Даван-биле бүдүү чугаалашкаш, кенниниң күжүн шенээр дээш ийи барбада катташтыр салып каан 100 кг хире тарааны өру хүн кылдыр кодуруптер болзуңза, дорзан шарыга чүдүрүп бээр бис, уруум —дээн чүвейир. Оон ол мөгениң иези ийи барба тарааны катташтыр кедүргеш, шап даштынче аппарган. Ам канчаар боор, ашактар шарызын чонактааш, кенниге ийи барба тарааны чүдүрген. Аныяк кыс аалынга тараалыг чедип кээп-тир.

Мөге Мартаажыктың адаызыгуурун алыр болза, аксынга өй малдыг, экти-бүдүн, хырны толуг, эрге-дужаал-даа эдилеп, чазактың шаңналын-даа ап чорбаан, анаа-ла бөдүүн кижилер чурттап чорааннар. АРШ мөгези Мартаажыктың кады төрээн акылары Сандыжай Ооржак база-ла шуглүр мөге кижи чораан. Ол 1950 чылдарның үезинде «Сүт-Хөл херээнге» репрессияга таварышкаш, ийи чыл иштинде кара-бажыңга чыткаш, үнүп келген. Боду Сүт-Хөл кожуунунуң Улуг-Алаак сумузун даргалап, ооң идепкейлиг активчизи турган. Мөгениң база бир акызы база-ла АРШ шериинге 6 чыл болгаш халажып келген, хүрежип чораан Калчан-оол Бачыкаевич Ооржак дээрзи Сүт-Хөл районнуң Кировка чурттап турган (ам-даа бар боор).

ССРЭ-ге Тыва 1944 чылда каттыжа бергенде, ТАР-ның шерииниң Совет Эвилелиниң аңгы-аңгы хоорайларынче чоруткулапкан турган. Мөге Мартаажык бодунуң чаңгыс чер-чурттуг эжи мөге Кужугет Быйыргын-биле Красноярск хоорайга барганнар. Эки сагылга-чурумнуг кижилер-дир дээш, оларга командирлери хоорайже кыска шөлээ бээрин чөпшээрээн чүве-дир. Шөлээ шагы төнген, олар чанар дээш бодунуң шериг турлаанче карангылай бергенде чанып орда, оларже кудумчуга алды хулиган халдай берген. Сегиржип алышкан дең эвес, алды кижиге 2-ле кижи удур болу бээрге, халып келген кижини Мартаажык камгалаар чепсек кылдыр ажыглап, доора тудуп алгаш, халдап турган өске хулиганнарның биреэзин кижи-биле кагарга, оозу черге калбаш барып ушкан чүве-дир, а өскелери дезипкен. А Мартаажык докпак кылдыр ажыглап турган кижизин октапкаш, ам ыравас болза хоржок дээш, эжи Күжүгет Быйыргын-биле кады чанып келген таварылга бар.

1954 чылда Кызылга Совет Тываның 10 чыл оюнга 128 мөге салган. Хүреш адакталып турда, Таңды районда бир орус кижи хүрежи берген, тыва хүрешти кончуг-даа билир (адын уткан мен). Ол кижи шуглүр деп баарга, чүгле Мартаажыкка дүрген-не салыңар деп комиссия сүмелээн. Оон, шынап-ла, элээн үр тудушкаш, Мартаажык октаан. Адактың сөөлүнде Сүт-Хөлден ийи мөге артык олар кымнарыл дээрге, иелээн бажашкылар, Ооржак Мартаажык болгаш Моңгуш Бегзи. Мартаажык бажазы Моңгуш Бегзини черле октаар кижи. Ону октааш, шуглүп үнгеш, бажазының холун тудар чораан. Бо ийи алдарлыг кижилерниң кайызы-даа бо хүннерде бистерниң аравыста чогу кончуг хомуданчыг. Олар аныяк чораш-ла мөчээннер. Ынчалза-даа төрелдерүлүнүң, ажы-төлүнүң, чонунуң сеткил-сагыжындан олар черле ыравастар.

Алдын-Херел КУУЛАР.
Чадаана хоорай.

КЫСКА МЕДЭЭЛЕР

БОКСЕРЛЕР ЧЕМПИОНАДЫ. Спорттуң бо хевиринге ынактарның делегей чемпионады ноябрь 15-тен 23-ке чедир Австралияның Сидней хоорайга болуп эртер. Аңаа делегейниң бежен бир чурттарының боксёрлары киржир. Ийи чыл мурнунда Москвага болуп эрткен маргылдаадан ийи чурт хөй киржир. Оргкомитеттиң даргазы Артур Тансталлдуң дыңнатканы ёзугаар алырга, ССРЭ-ниң, АКШ-тың, Кубаның боксёрларының белеткели эки болуп турар. Немецтерниң спортчулары чаңгыс команда болуп алгаш маргылдаага киржир. Оларның белеткели багай эвес, ынчангаш дээди шаңналдар дээш демисежирлер.

Кубадан 1989 чылда делегей чемпиону болган дөрт кижи, олимпий оюннарынга киржир команданың кандидаттары киржири амдызында билдинип турар.

ЧҮГҮРҮК КИЖИ. Ол бичезинден эгелээш-ле чүгүрериңге ынак болгаш хандыкшылдыг чораан, ынчангаш аңаа мергежип берген. Ол ам Таллинн хоорайда монтажниктеп ажылдап турар, оон хары 42 чеде берген. Николай Хрущев ниитизи-биле 95 муң хире километрни чүгүрүп эрткен. Ол дээрге делегейни экваторлап алды катап дескингениндеп хөй болуп турар. Чүгүреринге мергежилдиг кижи боду хууда Ортааңы Азиялап, Памирлеп, Казахстаннап, Чөөн Европалап чүгүрүп, эң ырак хемчээлди эрткен. Могаг билбес Николай чоокта чаа Таллинден Киевке чедир 1500 километрни чээрби хүн иштинде чүгүрүп эрткен. Бо-ла угланыышкын-биле дедир база чүгүрүп чоруурунга белен турган, ындыг-даа болза шөлээзи төне бергени-биле ону боттандырып шыдаваан.

• • •

ЭҢ-НЕ ХӨЙ КӨРҮКЧҮЛЕРЛИГ. Телевидениеге көргүскен спортчу дамчыдылгаларны делегейде чеже кижи көрүп турарыл, ооң иштинде кайы спорттуң маргылдаазын эң-не хөй кижи көрүп турарыл? Сөөлгү үеде мындыг айтырыгларны улус сонуургап, айтырып келген.

Братиславаның «Правда» солунунуң бижээни-биле алырга, эрткен чылын Италияга болуп эрткен футболга делегей чемпионадын эң-не хөй кижи көрген болуп турар. Маргылдаа үезинде 52 оюн болган, ону 167 чурттуң 26 миллиард 693 миллион телекөрүкчүлери сонуургап көрген. 1986 чылда болган делегейниң бирги чери дээш футбол маргылдаазын 166 чурттуң 13 миллиард 507 миллион телекөрүкчүзү хайгаарап көрген.

Хөй хүн болган маргылдааларга көрүкчүлер арбын болган-дыр, бир маргылдааны азы бир хүн эрткен маргылдааны чеже хире телекөрүкчү көрүп турарыл? Мындыг айтырыг тургустунган. База-ла футбол маргылдаазының көрүкчүлери хөй болган. Эрткен чылын болган футболдуң делегей чемпионадының түңнел маргылдаазын 167 чурттуң бир миллиард 62 миллион чурттакчызы көрген.

Телекөрүкчүлер ниитилел амыдыралының чугула болуушкуннарын шоолуг сонуургавас, спортчу маргылдааларны күзелдиг-биле көрүп турарлар.

СОЛУН, СЕТКҮҮЛ БОЛГАШ ТААКПЫ

(Эскериг)

Кара-оол—дагжы, Ак-оол — металлург, амгы хүннерде оларның кайызы-даа дүрүм ёзугаар пенсионерлер, назының чартык чүске үзелээ четкен: дагжылар, металлургтар дыка эрте дыштаны бээр чүве-дир. Онзагай аажы-чаң оларда бар. Кара-оол дирт кара, шыыраа дээрге түлган эр, кыжаалан шарынзы мыйыстан алгаш, кынчыктырбас дижир. Аксындан таакпы ыжы доктаамал бурулаан чоруур. Чуга ак арынныг Ак-оолдуң холунга солуннар, сеткүүлдер база үзүлбес. Чон аразынга кымнарны, кандыг чорбас дээр!

«Эвилел парлалгазы» дижир борбак садыгдан Ак-оол үнүп кээр:

— Чылда солун, сеткүүлдерге 400 акшаны үндүрер мен. Тываның солуннарын чагыдып аар мен. Бо хамык өске журналдарны чагыдар дээрге, өртек аар, сонуурганчыг, экилерин мыйчаар шилип садып аарга эптиг-тир.

Кара-оол таакпы магазиниң доктаамал аалчызы:

—А мен база 400 акшаны бо «хоранга» үндүрер-дир мен. Шынап-даа, таакпы хоран болза, «шагда-ла ойта дүшкен чыдар турдум» ыйнаан.

Чоокта чаа Кара-оолдуң бажыңының соңга көзенээнден ыш бурутайнып үнүп турарын көргеш, улус өрт үнген бе дээш чеде бээрге, үш эштери-биле «козёл» каккан, үжелээ ыштаан олурган дижир.

Ак-оолду эш-өөрлери «Солун-оол» дижир апарган. Өртек аартаарга, дыка хөй кижилер солун, сеткүүл чагытпастаан. Солун-оол Ак-оол дээрзиниң чугаазын дыңнаар болу берген:

— Че, чүнү бижип турлар?!

Октябрь айның төнчүзүнде чагыдылга хуусаазы төнер четкен. Ону билгеш, пензитүүрлеп олур бис. 400 рубльге солун, сеткүүллер чагыдар бе, азы «ыштыг-хоран» бе?

Номчукчу түңнелди боду кылзын. Өршээ, хайыракан...

Оюн КОРОДА.

ЧАРЛАЛДАР БҮРОЗУ

телевидение

ОКТЯБРЬ 17

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.05 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 11.45 Мультфильм. 12.00 ТМА. 12.15 Авам, ачам база мен. 12.45 — 12.55 ИХМ-ниң медээлери.

• • •

15.15 «Анна Павлова». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 16.10 Мультфильмнер. 16.35 Уруглар ансамбли (Япония). 17.05 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.25 Ужуражыышкын. 17.40 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.45 Сонуургактарга. 19.00 «Дипломаттыг эвес беседалар». 19.20 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 21.00 Информастыг программа 21.40 ИХМ-ниң медээлери. 21.50 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 22.45 «Музыкаже чалалга». 00.45 ТМА. 01.00 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 02.40— 03.25 Эстрада вернисажы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Испан дыл. 2-ги чылы. 8.45 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.15 «Бурда моден» көргүзүп тур...» 9.45 «Прокофьев дугайында сактыышкын...» 1-ги кезээ. 10.30 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 10.40 Футбол. 12.25 Коллаж. 12.30 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.45 «Алмазтыг куржаг». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.50 Ритмниг гимнастика. 14.20 —15.10 Фильм-концерт.

• • •

16.50 «Бистиң үнүвүсту кижилер дыңнап каар». 17.40 Концерт. 18.05 Аът спорту.

КЫЗЫЛДАН

18.50 Уругларга фильм. 19.25 «Экивенер!» Информастыг программа. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Барымдаалыг фильм. 20.50 «Кыдыг-кызыгаар». 21.30 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.00 «Ажыы чок чүве». 23.00 Медээлер. 23.20 «Ажыы чок чүве» (уланчызы). 00.20 — 01.45 Хоккей.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.50 Барымдаалыг фильм. 19.40 Мультфильм. 19.55 — 20.00 Реклама.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАР, БҮДҮРҮЛГЕЛЕР, КООПЕРАТИВТЕР УДУРТУКЧУЛАРЫНГА

Кышкы үеде шыгжаар чаа капустаны садып алырының коллективтиг чагыгларын Кызылдың аъш-чем садыы организастап турар.

Совхозтардан капустаны чедип алырын чагыг киирген бүдүрүлге черниң транспорту-биле боттандырар. Капустаның өртээ бо таварылгада 20 хуу чиик болур. Капустаны амгы үеде коллективтер Кызылдың аъш-чем садыын дамчыштыр колдуунда «Кара-Хаак» совхоздан алыр.

Бижимел чагыгларны Кызылдың № 9 магазинге кийирер. Оон адрези: Кызыл, Октябрьская кудумчузу, бажың № 19, телефону 2-52-32.

Үлетпүр артынчыларын, чурттакта бажыңнарының богун, хирээндини, кураг бүрүлерни болгаш бок үнүштер аймаан өрттедирин улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүсекчи комитединиң 1991 чылдың сентябрь 10-да № 601 шиитпирин ёзугаар хораан.

Тайылбыр алыры-биле бойдус камгалалының хоорай комитединиң 3-48-87 телефонун ажыглап болур.

Курагроүлетпүрнүң өөредилге комбинадының Ээрбекте салбырының 1989 чылдың апрель 28-те Шолбан-оол Даңзы-Белекович Ондарның адынга тывыскан АД сериялыг «В», «С», категорияның № 00069614 чолаачылаар эргениң шынзылгазы читкениң барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Курагроүлетпүрнүң өөредилге комбинадының Ээрбекте салбырының 1989 чылдың апрель 28-те Роза Мөңгеевна Ондарның адынга тывыскан АД сериялыг «В», «С» категорияның № 00069592 чолаачылаар эргениң шынзылгазы читкениң барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Республиканың чонунга мергежилдиг немелде эмчи дузазын көргүзер сорулга-биле реснаркодиспансерниң чанынга бот-орулга-чарылгалыг эмнелге-профилактиктиг төптү тургускан, хоралыг багай чаңчылдардан (арагалаашкындан, таакпылаарындан) адырлырын күзээн хамаатыларны Довженконуң методун ёзугаар ында эмнеп турар.

Нерв системазының ажылдаары үрелип, баксыраан кижилерни дуржулгалыг эмчилер ине кадаашкыны-биле база эмнээр. Дараазында аарыгларга таварышкан кижилерни эмнээринге хүлээп алыр: невроз, неврастения, коргуушкун, чөңгээчи байдалдар, энурез, тыныш органнарының аарыглары, семириишкин, чүс болгаш куяң аарыглары. Эм болур үнүш аймаан эмнээшкин үезинде база ажыглаар.

Биоэнерготерапевт эмчи Джунаның методун ёзугаар эмнээшкинни кылыр.

Күш-ажылчы коллективтерге дуза чедирериңге хамаарыштыр бүдүрүлгелер-биле керээлерни өөредилге-профилактиктиг төп чарып турар.

Төптүң адрези: Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, бажың № 157-а.

1991 чылдың июль 30-де Вячеслав Сендаевич Ховалыгга тывыскан № 0662249 деп чолаачылаарының «В», «С», «Е» категориялыг шынзылгазының болгаш 1991 чылдың октябрь 8-те гараж садып алганының № 53 документизиниң читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

КИНО

ОКТЯБРЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Дураки умирают по пятницам» (ССРЭ — Болгария) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыындыы» 9.00, 12.30, **«Наследница Ники»** 10.30, 14.00, **«Разделенный мир»** (Англия) 15.50, 18.00, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Смертельные игры» (АКШ) 13.00, 14.50, 16.40, 18.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Иван А» 13.30, 15.20, 17.10, 18.50 (узаткан) шактарда.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советиниң, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редакторнуң оралакчызы
Д. И. ЧЫДЫМ.

Редакцияның телефоннары: ● оралакчылары 3-33-91: ● редактор 3-43-34. 3-34-17: ● приемная 3-34-26: ● харыысалгалыг секретарь 3-34-92: ● оралакчылары 3-45-93: КИЛДИСТЕР: ● ниитилел-политиктиг 3-36-25: 3-34-17: ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17. 3-34-98: 3.41-23: ● экономика килдистери: үлетпүр 3-34-49 3-36-74:, көдээ ажыл-агыйы 3.41.16: ● социал айтырыглар 3-34-57: ● улус өөредилге болгаш культура 3-39-15: ● медээлер болгаш спорт 3-36-82: 3-41-23: чагаа 3-39-03: очулга 3-34-39: 3-34-93: ● корректорлар 3.34.19: ● үндүрүкчүлер 2-27-41: ● солун келбейн барганда 2.32.75.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер.

Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27097 экз.

Чагыг № 978.